

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Skriften

BOL OG BY

LANDBOHISTORISK TIDSSKRIFT 1995:2

Forord

Blandt de opgaver, som Landbohistorisk Selskab har taget på sig, er udgaven af en række 1600-tals tingbøger. Det må tages som et bevis på en berettiget udgiverpolitik, at disse kildeudgaver i de senere år har vist sig at indgå som vigtige hjælpemidler til udforskning af kriminalitetens historie i ældre tid. Med international inspiration undersøger forskere fra alle de nordiske lande nu forbrydelser mellem senmiddelalder og år 1800, og danske forskere har da fordelen af de allerede foreliggende udgivelser.

I modsætning til den ældre retshistorie er undersøgelsesobjektet i den ny forskning ikke så meget den enkelte sag, men snarere det samfund, som den udspillede sig i. Man spørger om,

hvad forbrydelsen siger om tænke- og handlemåder hos fortidens mennesker; man søger at belyse samspillet mellem øvrighed og det lokale niveau og ser tinget – og landsbystævnet – som samfundets arena. Med artiklerne i dette nummer har redaktionen ønsket at vise eksempler på og at fremme den aktuelle forskning i lov og ret i ældre tid. For os er der ikke tvivl om, at de følgende bidrag udtrykker en interessant fornyelse i forhold til forskningsinteresser, som har været til stede i Landbohistorisk Selskab siden dets stiftelse.

*Bo Fritzbøger
Jens Villiam Jensen
Bjørn Poulsen*

Overvågning og straf på ærkesædets gods ved middelalderens slutning

af Per Ingesman

Indledning

Senmiddelalderen er "the dark age" i dansk retshistorie. Hvad lovgivning angår, er der et gabende hul mellem 1200-tallets landskabslove og Christian den Andens lovgivning fra begyndelsen af 1500-tallet, der bryder den senmiddelalderlige stilstand og står som indledning til hele den nyere tids kongelige lovgivningsvirksomhed. Og med hensyn til retspraksis skal vi, i hvert fald når talen er om forholdene på landet, som hovedregel op i 1600-tallet, før vi har bevaret tingbøger fra de lavere retsinstanser. Det betyder ikke, at vi er fuldstændig uden kilde-materiale til belysning af de retslige forhold i det senmiddelalderlige bondesamfund. I denne artikel vil jeg blandt andet pege på regnskaber over oppebårne retsbøder som kilde til senmiddelalderens retspraksis.

Mit ærinde er dog ikke at studere detaljer i senmiddelalderens retshistorie, men at bidrage til belysning af, hvorledes fæstebøndernes retslige

stilling var i forhold til godsejerne. Det er et emne, som siden Johannes Steenstrups artikel "Nogle Undersøgelser om Fæstebondens Retsforhold i ældre Tid" (1886-87) har været en del diskuteret i dansk historieforskning.¹ For senmiddelalderens vedkommende har diskussionen blandt andet været centreret om vornedskabets indførelse på Sjælland og om den såkaldte livsfæsteforordning fra 1523.²

De nyeste bidrag til diskussionen af spørgsmålet om fæstebondens stilling i dansk senmiddelalder er givet af Anders Bøgh og Erik Ulsig.³ Erik Ulsig har peget på, at selv om der skete en forværring af bøndernes sociale og retslige stilling i dansk senmiddelalder, så er der intet, der tyder på en tilsvarende økonomisk deroute.⁴ Også Anders Bøgh er af den opfattelse, at bøndernes forhold ikke forværredes på alle områder. I sin artikel om feudalisering og bondekommunalisme i dansk senmiddelalder argumenterer

Per Ingesman, født 1953, cand.mag. i historie og kristendomskundskab, lic.theol., lektorvikar i kirkehistorie ved Aarhus Universitet. Har især beskæftiget sig med senmiddelalderens og reformationstidens kirkehistorie. Har skrevet bogen *Ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen* (1990) og arbejder p.t. med en udgave af ærkesædets regnskaber fra begyndelsen af 1500-tallet.

han for, at samfundsudviklingen i senmiddelalderen var præget af to modsatrettede træk: dels en feudaliseringproces, der resulterede i, at fæstebønderne i øget omfang blev underkastet et udvidet og mere formaliseret herredømme fra jordejernes side, dels en styrkelse af bondesamfundets autonomi, der betød, at bønderne alligevel fik mere selvstændigt herredømme over deres daglige liv.⁵

Som eksempel på godsejernes forøgede formelle herredømme over fæstebønderne peger Anders Bøgh på, hvorledes alle de kendte karakteristika ved det klassiske vesteuropæiske livegenskab af godsejerne blev introduceret i Danmark: bandret, beskatningsret, hoveri, stavnsbinding, arveafgifter osv. Både for selvejere og fæstebønder betød senmiddelalderen en kraftig forøgelse af den umyndiggørelse, der lå i det feudale værnsforhold for bøndernes vedkommende, men samtidig med denne forøgede juridiske umyndiggørelse forøgedes bondesamfundets kollektive autonomi. Hertil bidrog den sociale nivellering i landsbyerne i kølvandet på agrarkrisen og den forøgede fysiske afstand mellem gods-ejerne eller deres repræsentanter og bønderne, som fulgte med afviklingen af det højmiddelalderlige brydegårdssystem. De enkelte godser blev større, og strøgods blev den typiske godsbesiddelse, således at opkrævning af afgifter stort set var godsejerens eneste normale forbindelse med fæstebønderne. "Alle disse forhold betød, at

dyrkningen og den daglige drift og det daglige liv med samt den daglige justits i landsbyerne i langt højere grad end før blev bøndernes eget fælles anliggende, som de klarede uden indblanding fra andre". Effektfuldt slutter Anders Bøgh sin artikel med at erklære, "at bønderne i praksis i slutningen af middelalderen i stort omfang passede sig selv".

Det er en konklusion, som jeg ikke er enig i, og hele det grundlæggende synspunkt forekommer mig ikke umiddelbart logisk: Hvordan kunne bønderne få lov at passe sig selv, hvis herrerne hele tiden skulle have afgifter af dem, ved fæsterskifte, ved dødsfald, ved retssager osv.? Det er da også min opfattelse, at det af Anders Bøgh beskrevne feudale system forudsætter, at godsejerne havde en betydelig grad af viden om og kontrol med, hvad der foregik i landsbyerne.

Jeg skal forsøge at argumentere nærmere for min opfattelse i denne artikel om overvågning og straf på ærkesædets gods ved middelalderens slutning. Mit kildegrundlag er det forholdsvist omfattende regnskabsmateriale, vi har bevaret fra ærkesædets godsadministration i den sidste menneskealder før reformationen, især den ærkebiskoppelige officials regnskaber 1519-22. Jeg inddrager desuden et materiale fra Bornholm, der belyser forholdene umiddelbart efter, at lybækkerne i 1525 havde overtaget øen fra ærkebispen.

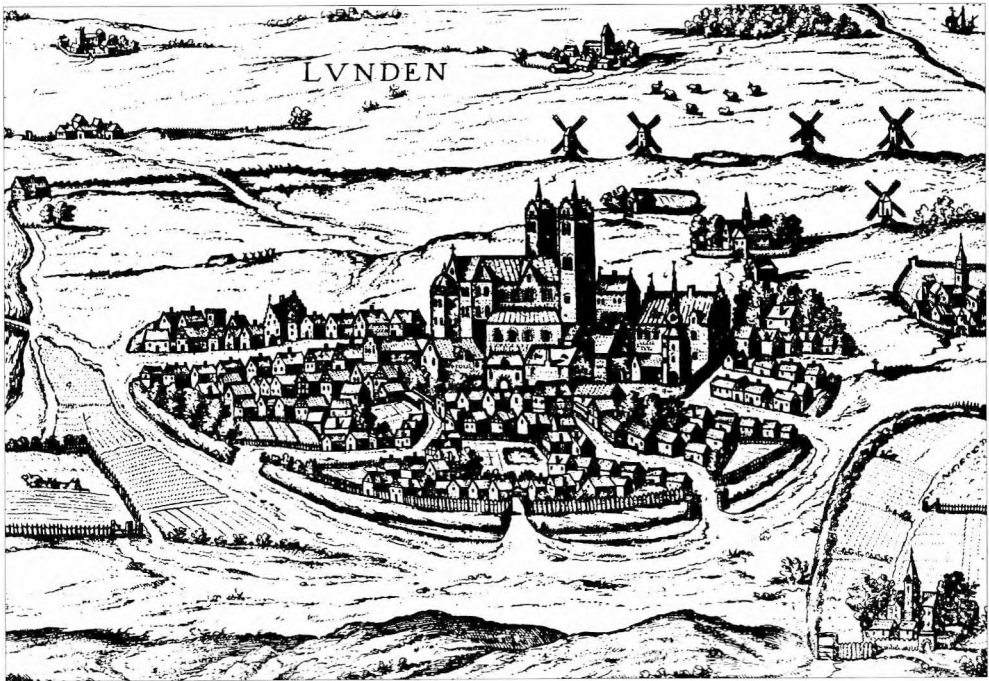
I min artikel skitserer jeg først den godsadministrative struktur. Den har jeg behandlet udførligt i min bog *Ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen* (1990), så jeg koncentrerer mig her om de to forhold, der må være de vigtigste i nærværende sammenhæng: hvor store de administrative enheder var, og hvem der var retog de administrative funktioner. Derefter fokuserer jeg på den vigtigste af de administrative funktionærer, den ærkebiskoppelige official på Lundegård, idet jeg blandt andet prøver at bestemme, hvor ofte denne ærkebiskoppelige repræsentant kom i landsbyerne, og hvor nøje kontrol han havde med uregelmæssigheder blandt bønderne. Jeg diskuterer derpå, om de fundne resultater kan have gyldighed også for ærkebispens andre repræsentanter i forhold til bønderne, fogederne på de ærkebiskoppelige slotte og hovedgårde, lensmændene på de mange smålen. Endelig slutter jeg med en diskussion af spørgsmålet, i hvilken udstrækning forholdene på ærkesædets gods kan betragtes som værende repræsentative for dansk senmiddelalder i almindelighed.

Den administrative struktur

Næst efter kongen var ærkebispens i Lund Danmarks rigeste godsejer, som kun Roskildebispens omtrent kom op på siden af. Hele Bornholm, med Hammershus slot og omkring 800 bondegårde, var ærkesædets ejendom, hvor den danske konge intet

havde at gøre. Dertil kom et sted mellem 2.500 og 3.000 fæstegårde spredt ud over Skåne, Halland og Blekinge.

Den administrative struktur var forholdsvis kompliceret.⁶ Den største samlede godsmængde, omkring 1.100 gårde, administreredes direkte under Lundegård, ærkebispens residens i Lund. Bortset fra dette "domænegods" og godset på Bornholm, der administreredes fra Hammershus, var godsadministrationen kendetegnet af enkelte mellemstore samt en lang række små administrative enheder. De ærkebiskoppelige slotte – ud over Hammershus var det Näsbyholm, Åhus og Elleholm – udgjorde sammen med Lundegård hovedhjørnestenene i den administrative struktur. De omkring 800 gårde på Bornholm administreredes som sagt under Hammershus slot. Fra Näsbyholm slot administreredes godset i det sydlige Skåne, omkring 270 gårde. Godset i det østlige og nordøstlige Skåne, ligeledes omkring 270 gårde, lå under Åhus slot. Og endelig var Elleholm slot administrativt centrum for godset i Blekinge, omkring 150 gårde. I Halland havde ærkesædet intet slot; i ældre tid var ærkesædets gods, måske omkring 175 gårde, derfor blevet bortforlenet i mindre enheder, men ved middelalderens slutning lod man det administrere af en særlig foged, der residerede på Snøstorp gård. Også hovedgården Flyinge i det centrale Skåne, med omkring 165 gårde under sig, havde omtrent samme funktion som

Centrum i den ærkebiskoppelige godsadministration var ærkebispens residens, Lundegård. På dette billede af Lund fra 1572 er Lundegård bygningskomplekset foran og til højre for domkirken. I øvrigt giver billedet et godt indtryk af, hvorledes Lund og de omliggende landsbyer lå som "øer" i det datidige landskab. Som de svagt antydende veje ved de enkelte landsbyer viser, var "øerne" forbundet med hinanden ved et net af veje. Det var ad disse veje, at ærkesædets fæstebønder om efteråret transporterede deres landgilde ind til fadeburet på Lundegård, og ad disse veje, at ærkebispens mænd red ud til landsbyerne for at varetage deres administrative opgaver. (Fra Brauns og Hogenbergs *Civitas orbis terrarum*, her efter *Det gamle Lund*, 1946).

et slot i godsadministrationen. Den resterende del af det ærkebiskoppelige gods var normalt bortforlenet i form af mindre godslen, der i størrelse varierede fra 5 til 50 gårde. Omfanget af det bortforleuede gods vekslede; kort før år 1500 var der i selve Skåne tale om godt 30 len med i alt 500-600 fæstegårde.

Den ærkebiskoppelige godsadministration kendte to principielt forskellige administrationsformer. Det bortforleuede gods administreredes af de lensmænd, der havde godset i forlening, som regel på afgift, mens det øvrige gods administreredes af regnskabspligtige embedsmænd på fast løn: dels fogederne på de ærkebiskoppelige slotte og hovedgårde, dels officialen på Lundegård. I alle tilfælde var der tale om lavedelsmænd af den type, som Troels Dahlerup har beskrevet i sin artikel om lavedelsens krise i dansk senmiddelalder.⁷ – I praksis var grænserne flydende mellem det bortforleuede og det ikke bortforleuede gods. På den ene side kunne f.eks. slottene bortforlenes – det skete gerne ved det mindst vigtige slot, Elleholm; på den anden side spores efter år 1500 en tendens til at centralisere godsadministrationen ved at inddrage bortforlenet gods og lægge det under de store fogedadministrerede enheder, hovedgårdene og slottene, men først og fremmest under Lundegård selv.

Kildesituationen er dén, at vi har et fremragende kendskab til administra-

tionen af godset under Lundegård, et ganske godt indtryk af administrationen af to af slottene, nemlig Åhus og Hammershus, men kun – noget der ligger i sagens natur – en forholdsvis begrænset viden om administrationen af det bortforleuede gods. Det var forskelligt, hvordan administrationen i hvert enkelt tilfælde var organiseret, men de godsadministrative funktioner som sådan var stort set de samme. Embedsmænds og lensmænds første opgave var at oppebære bøndernes afgifter, dels landgilden og de øvrige faste afgifter, dels alle de såkaldte “uvisse” afgifter: stedsmål, førlov, arveafgifter, retsbøder osv. Og det var ikke mindst de sidstnævnte afgifters opkrævning, der krævede en aktiv indsats af godsadministratoren. Men derudover skulle ærkebispens godsadministrative repræsentanter – for at bruge nogle af de gængse formuleringer i tidens lensbreve – holde godset vel bebygget og besat, holde bønderne ved lov, skel og ret, sørge for, at skovene ikke forhuggedes, og sørge for, at ærkebiskoppelige ejendomme og rettigheder ikke mistedes eller krænkedes. Også dette forudsatte viden om og indgriben i forholdene i landsbyerne.

Godset under Lundegård

Vi skal nu gå i detaljer med den ærkebiskoppelige godsadministration, nærmere bestemt administrationen af godset under Lundegård. Godset findes opført i en omfattende og usædvanlig detaljeret jordebog, den såkaldte Pal-

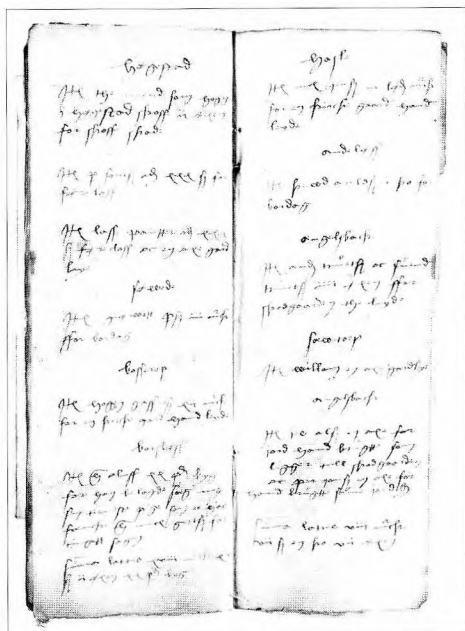

tebog fra omkring 1515. Et jordebogsregnskab fra 1522 belyser oppebørselen af de faste afgifter, som personalet i skriverstuen og fadeburet på Lundegård stod for, mens alle de uvisse afgifter blev oppebåret af den ærkebiskoppelige official, hvis regnskaber vi har bevaret for årene 1519-22.⁸ Det er officialen, der står i centrum i det følgende, for det var først og fremmest ham, der var ærkebiskoppens repræsentant i forhold til bønderne, ham der færdedes ude i landsbyerne, mens man på Lundegård kun så noget til bønderne, når de en eller to gange om året mødte op for at indbetale deres afgifter.

Officialen kan bedst karakteriseres som fogeden på Lundegård.⁹ Ved sin udnævnelse fik han overdraget Lundegårds nøgler som symbol på, at han var i besiddelse af befalingsmagten på bispegården, nøjagtig som slotsfogederne var det på de ærkebiskoppelige slotte. At officialen havde befalingen på Lundegård, må dog ikke forlede til at tro, at han tilbragte al sin tid her. Et par samtidige vidnesbyrd karakteriserer officialens funktion med udtrykket, at han "red i det gods", der lå til Lundegård. De bevarede officialsregnskaber viser da også, at officialen først og fremmest var en ambulering embedsmand, der konstant var på farten i det under Lundegård liggende gods.

Hvad der krævede officialens stadige nærvær ude i landsbyerne, var som allerede antydet oppebørselen af de

uvisse afgifter. I modsætning til de faste afgifter, der for hver enkelt gård var opført i jordebogen, og hvis erlæggelse skulle finde sted på Lundegård til sædvanlige terminer, krævede oppebørselen af de uvisse afgifter viden om og afgørelse i hvert individuelt tilfælde. Blot et enkelt eksempel: Et dødsfald blandt de ærkebiskoppelige fæstebønder kunne give anledning til betaling af tre forskellige afgifter: arveafgift, indfæstning og førlov. Men for at kunne opkræve disse afgifter måtte officialen for det første skaffe sig viden om, at dødsfaldet havde fundet sted; for det andet finde ud af, hvor mange arvinger der var tale om, idet arveafgiften betaltes med et bestemt beløb pro persona; for det tredje tage stilling til, om den pågældende fæstegård kunne overtages af enken eller en søn eller skulle overgå til en helt tredje person; for det fjerde fastsætte størrelsen af den indfæstningsafgift, som den nye fæster skulle betale (også hvis det var enken eller en søn); for det femte opkræve førlov, hvis afdødes enke og børn i stedet for at blive siddende på gården forlod det ærkebiskoppelige gods; og for det sjette finde personer, der ville gå i borgen for betalingen af de fastsatte afgifter. Og så har vi endda ikke medregnet selve betalingen, der for de større afgifters vedkommende næsten altid opdeltet på to terminer, og som i en del tilfælde endda faldt i endnu flere omgange. Det hele forudsatte, at officialen – givetvis flere gange – personligt kom til stede og mødtes med de involverede bønder.

Fra den ærkebiskoppelige official Hans Skovgaard stammer et forholdsvis omfattende regnskabsmateriale dækkende årene 1519-22. Det er bevaret som bevismateriale mod Hans Skovgaard, der i slutningen af 1522 fængsledes, sigtet for at have begået et omfattende underslæb. Ved fængslingen beslaglagde man officialens regnskabsbøger og fandt hurtigt ud af, at Hans Skovgaard havde oppebåret langt flere indtægter, end det fremgik af de officielle regnskaber, han havde fremlagt ved sine regnskabsafregninger. Hans Skovgaard slap ud af fængslet mod et løfte om en kæmpeerstatning, som han dog straks søgte hjælp hos kongen til at få nedsat. Siden fulgte en bitter strid mellem ærkesædet og den forhenværende official, der strakte sig helt frem til reformationen. – Her ses to sider af det officielle regnskab, som Hans Skovgaard afleverede ved sin sidste regnskabsafregning, den 6. november 1522. Første post omfatter to øksne, som mænd i Høgestad har betalt for skovskade. (Foto: Rigsarkivet).

Der var én bestemt slags af de uvisse afgifter, hvis oppebørsel mere end nogen anden krævede en aktivt indgribende indsats af den ærkebiskoppelige official, nemlig sagefaldet, dvs. indtægterne af retsbøder og forbrudt gods. På dette punkt giver officialsregnskaberne fra Lund et enestående indblik i senmiddelalderlige forhold, som vi normalt ved meget lidt om.¹⁰ De er også vanskelige at bruge, især på grund af deres snævert afgrænsede perspektiv: De opregner omhyggeligt personer, forbrydelser og bødebeløb, men fortæller kun sjældent og rent en passant, hvorledes

forbrydelserne blev afsløret, forfulgt og straffet. I vid udstrækning må vi derfor selv slutte fra regnskaberne enkeltstående detailoplysninger til hele den retslige kontekst.

Lad os tage udgangspunkt i officialens egen rolle – eller roller skulle vi måske sige, for det synes klart, at officialen varetog flere forskellige funktioner i opretholdelsen af lov og ret på det under Lundegård liggende gods. Med moderne udtryk kan man sige, at officialen alt efter situationen fungerede som politi, anklager, dommer og forsvarer.

Officialens politimæssige funktioner ser vi klarest i de situationer, hvor han ligefrem fanger en forbryder på fersk gerning: Han griber en bondes tjenestedreng i Ystad med et læs has-selris hugget ulovligt i en af de ærke-biskoppelige skove; en sognepræsts tjenestedreng griber han på muren omkring Søvde skudgård, "som han havde sat stige til og brød sten af".¹¹ I begge tilfælde fulgtes pågribelsen af en aftale med lokale mænd, der gik i borgen for, at synderne ville komme og stå "til rette", når officialen krævede det. En rigtig arrestation nævnes også, nemlig da officialen lod en kone – som vist med forsæt havde lokket sin mand ud i hor – føre til Värpinge, utvivlsomt for at hun kunne tages i forvaring på ærkebispens gård her.¹² De nævnte tilfælde er formodentlig blot de mest spektakulære eksempler på en funktion, som i det hele taget gik ud på at holde øje med alle former for uregelmæssigheder, overtrædelser og forbrydelser på det ærkebiskoppelige gods.

I alle tilfælde, hvor der var sket en krænkelse af ærkesædets rettigheder, hvad enten der var tale om et groft overfald på en ærkebiskoppelig bonde eller blot om et af de hyppige tilfælde af ulovlig skovhugst i en af ærkebispens skove, var det officialens opgave at finde den ansvarlige og få ham straffet. Ved store og alvorlige forbrydelser begået af udenforstående implicerede det, at officialen måtte rejse anklage på herreds- eller lands-

ting. Det ser vi et eksempel på, da to af Bosjö klostrets tjenere voldeligt var trængt ind på en af ærkesædets gårde og havde overfaldet den ærkebiskoppelige fæstebonde i hans egen stue. Det var et "voldsværk" i landskabslovenes forstand, der ville medføre fredløshed, såfremt det ikke sonedes med bøder. Officialen oplyser da også om de to, at han har "delt" på deres fred, altså rejst fredløshedssag mod dem. Udgangen på sagen blev, at forbryderne kom til at betale en ganske betragtelig bøde: 10 lodige mark til ærkebispens, 4 lod sølv til officialen selv "og bonden en ko for sin skade".¹³ Ved de små og helt ukomplicerede forbrydelser, som f.eks. ulovligt skovhug, ser det imidlertid ud til, at sagerne klareredes, uden at man behøvede at gå "omvejen" ad herreds- eller landsting, ved en udenomsretslig "aftale" om betaling af et bestemt bødebeløb.¹⁴

Hovedsagen i nærværende sammenhæng er officialens forhold til ærkesædets egne tjenere. Havde en ærkebispetjener begået en forbrydelse mod en udenforstående, var det naturligvis op til denne selv at rejse sag mod ham på tinge, men dét var næppe proceduren ved "interne" ulovligheder begået af ærkesædets tjenere. Der kan ikke være tvivl om, at ærkebispens i kraft af sine særlige privilegier var i besiddelse af retten til at retsforfølge sine tjenere og eksekvere domme over dem, således at sådanne sager *ikke* skulle for de normale ting.¹⁵ Det er formodentlig – ud

over det allerede nævnte snævre perspektiv – én af grundene til, at officialsregnskaberne så sjældent omtaler stævning til herreds- eller landsting i forbindelse med de omhandlede forbrydelser. En anden er den lige omtalte, at en del sager bragtes ud af verden ved bødebetaling, efter en udenomsretslig procedure, hvorved sagen blev “aftalt” mellem officialen og den pågældende forbryder.¹⁶ I realiteten ser det da ud til, at officialen på egen hånd klarede den store hovedpart af forbrydelserne blandt bønderne på det under Lundegård liggende gods.

I tilfælde, hvor den ene ærkebiskoppelige fæstebonde var kommet i strid med den anden, kunne man forestille sig, at bønderne ønskede at ordne sådanne indbyrdes stridigheder uden officialens indblanding. At officialen naturligvis ikke kunne acceptere noget sådant, da han så gik glip af sine bødeindtægter, ser man et tydeligt eksempel på i Stångby i 1520: En ærkebiskoppelig bonde havde slået en anden ærkebiskoppelig bondes hustru “blå og blodig udi hendes egen stue”. Det var et voldsværk, og følgelig ser man officialen oppebære en stor bøde af den skyldige – men sandelig også en stor bøde af den bonde, hvis hustru var blevet overfaldet, “for et voldsværk, som skete udi hans gård på min herres grund, og han tog gave derfor og dulgte sagen!”¹⁷ Eksemplet antyder, at de mange tilfælde af voldelige sammenstød – fra “hårdrag” og

“bårdag” til egentligt voldsværk – blandt de ærkebiskoppelige bønder næppe ville have givet de helt store bødeindtægter til officialen, hvis ikke denne selv havde sørget for at opspore og påtale de pågældende forbrydelser. Der var således en direkte økonomisk interesse forbundet med officialens kontrol med uregelmæssigheder blandt bønderne.

I særlig grad giver bønderne for de gejstlige forbrydelser indtrykket af kontrol med bøndernes dagligliv helt ned i de mindste detaljer, for disse forbrydelser – de såkaldte “åndelige sager” – hørte næsten alle hjemme på det seksuelle område. Oven i købet var feltet for de seksuelle forbrydelser både større og betydeligt mere kompliceret end i vore dage, ikke mindst på grund af den middelalderlige kirkes begreb om det “åndelige slægtskab”, som etableredes ved dåbshandlingen, og som bevirkede, at der blev tale om blodskam, hvis f.eks. en kvinde havde samleje med en mand, der havde stået fadder til hendes barn. Men også udstrækningen af forbuddet mod seksuelt samvær mellem personer, der var nærmere beslægtede end fjerde led, til at gælde også personer, der blot var besvogrede med hinanden, nødvendiggjorde en detaljeret viden om bøndernes personlige forhold. Overraskende nok ser det ud til, at officialen også på dette område var i stand til at håndtere de fleste sager selv. Kun ved ganske enkelte, mere komplicerede sager – som da en

sgonepræst havde "belagt sig" med sin tjenestepige, som han oven i købet var for nært beslægtet med – omtales det, at en Lundekannik har været inddraget for at tage stilling til forbrydelsen: "hr. Mikkel Gertsen fordagtingede sagen".¹⁸ I sådanne sager kunne der være tale om en særlig gejstlig "tillægsstraf", som f.eks. at stå offentligt skrifte i Lund eller at drage på pilgrimsfærd udenlands, men ellers ordnedes også alle de gejstlige sager øjensynligt ved betaling af bøder til officialen. Særdeles høje bøder for øvrigt, for værdien af de oppebårne bøder for seksuelle forbrydelser ligger i størrelsesordenen 10-30 mark.

Også hvor en af ærkesædets tjenere blev anklaget af en udenforstående, hvad enten det var den kongelige lensmand, hans repræsentant herredsfogeden eller en privatperson, var officialen indblandet, men nu som den person, der varetog det retslige forsvaret af den pågældende ærkebispetjener. Sagerne kunne variere betragteligt: én beskyldtes for ulovlig udøvelse af landhåndværk, en anden for at have gjort landkøb, en tredje anklagedes for tyveri af en okse. I alle tilfælde måtte officialen træde assisterende til; med et ganske karakteristisk udtryk hedder det et par steder i regnskaberne: "jeg skal hjælpe ham til lov".¹⁹ Gratis var denne retslige assistance ikke – det er netop derfor, vi kender noget til den. I hvert enkelt tilfælde måtte den pågældende betale et bestemt beløb for officialens indsats.

Oppebørselen af de uvisse afgifter krævede officialens stadige nærvær ude i landsbyerne, krævede hans indseende med og indgriben i, hvad der foregik overalt på det ærkebiskoppelige gods. Regnskaber udmærker sig ved at operere med kvantificerbare størrelser, og i det følgende skal forsøges, om der kan sættes tal på nogle af de her omhandlede forhold. I fokus er fortsat især de forhold, der siger noget om graden af officialens viden om og kontrol med, hvad der foregik i landsbyerne.

De lundensiske officialsregnskaber omfatter tiden fra december 1519 til december 1522, men har desværre en stor lakune fra juni 1520 til april 1521. For at få et indtryk af omfanget af officialens aktivitet på årsbasis har jeg foretaget en optælling for et enkelt år, nemlig året mellem officialens to regnskabsaflysninger den 29. oktober 1521 og den 6. november 1522. Om det var et typisk år eller ej, kan jeg naturligvis ikke vide, men sådan er vilkårene som regel, når man vil udnytte det sparsomt og tilfældigt overleverede regnskabsmateriale fra dansk senmiddelalder.

Først et par bemærkninger om de samlede tal for officialens oppebørsel i det undersøgte år. Der er i alt opført 178 bøde- og afgiftsbeløb, fordelt på 76 forskellige lokaliteter. Disse tal skal naturligvis ses i relation til størrelsen af godset under Lundegård, der som nævnt omfattede ca.

Tabel 1. De vigtigste afgifter i Lundegårds officialsregnskaber 29/10 1521 - 6/11 1522

Afgift	Antal tilfælde	Antal forskellige beløb
Gårdleje	68	25
Førlov	28	1
Forsvar, husbondhold	16	5
Arvepenge	10	1
Driftfæ	8	6
I alt	130	

Kilde: RA, Reg. 108 A, pk. 12, Hans Skovgaard's officialsregnskab 1519-22, fol. 18r-32r

1.100 gårde, men hvortil skal lægges det sognekirkegods, som ærkebispens havde forsvaret over. Det ville imidlertid være forkert at bruge tallene til gennemsnitsberegninger og sige f.eks., at en bonde på godset under Lundegård kun hvert femte eller sjette år var i berøring med officialen, eller at man i den enkelte landsby højst så ham et par gange om året. Man må hele tiden huske på, at regnskaberne ikke viser alle officialens besøg i landsbyerne under Lundegård, kun de besøg, der gav anledning til en afgifts- eller bødebetalning. Officialens reelle rejseaktivitet må have været adskillige gange større, end tallene her viser. Det er kun "toppen af isbjerget", vi ser i regnskaberne. Og det, man skal lægge vægt på, er derfor, hvor stor denne "top" faktisk er.

I tabel 1 og 2 ser jeg nærmere på de vigtigste af de afgifter og bøder, officialen oppebar.²⁰ Vigtigt i vores sam-

menhæng er ikke blot, hvor mange forskellige afgifter og bøder der blev oppebåret, og hvor mange tilfælde der var af hver slags, men også hvor *differentierede* afgifts- og bødesatserne var. De tre forhold repræsenterer jo en målestok for, hvor fintmasket "nettet" var: Jo flere forskellige afgifter og bøder der kunne oppebæres, og jo mere differentierede afgifts- og bødesatserne var, jo større grad af indgriben fra officialens side må der have været tale om. Bortset fra de to afgifter, der betaltes med et fast beløb, førlovsafgiften (30 skilling) og arveafgiften (30 skilling pr. arving), var der, som man vil se, ingen faste takster for de forskellige afgifter og forbrydelser. Det må betyde, at officialen i hvert enkelt tilfælde har foretaget en individuel vurdering af sagens omstændigheder, der f.eks. ved indfæstningsafgiften – i Skåne kaldet "gårdleje" – omfattede den pågældende gårds størrelse og ved bøderne så på forbry-

Tabel 2. De vigtigste bøder i Lundegårds officialsregnskaber 29/10 1521 - 6/11 1522

Forbrydelsens art	Antal tilfælde	Antal forskellige beløb
Voldsforbrydelser	8	7
Sexforbrydelser	6	6
Skovskade	4	4
Tyveri	4	4
Drab	3	3
I alt	25	

Kilde: RA, Reg. 108 A, pk. 12, Hans Skovgaards officialsregnskab 1519-22, fol. 18r-32r

delsens alvor, og som i alle tilfælde vel også tog hensyn til de involverede personers betalingsevne.

For at få et mere konkret indtryk af realiteterne på lokalt plan har jeg i tabel 3 angivet tallene for de fem landsbyer, der har flest afgifts- og bødebetalinger i det undersøgte år, idet jeg til sam-

menligning har angivet antallet af ærkebiskoppelige fæstebønder i de pågældende landsbyer ifølge jordebogsregnskabet fra 1522. Det er fortsat vigtigt at huske på, at det altid må have været mere eller mindre tilfældigt, hvor mange uvisse afgifter og bøder der var i en bestemt lokalitet i et givet år. Det afgiver de fem landsbyer

Tabel 3. Afgifter og forbrydelser i fem landsbyer under Lundegård 29/10 1521 - 6/11 1522

Landsby	Antal gårde	Gårdleje	Førlov	Bøde	Andet
Frihult	2	4			
Snårestad	32	1		3	2
St. Köpinge	33	5		3	3
Högestad	39	2	5	1	
Stångby	3			1	4

Kilde: RA, Reg. 108 A, pk. 12, Hans Skovgaards officialsregnskab 1519-22, fol. 18r-32r

da også et ganske frapperende eksempel på, for her optræder Frihult og Stångby, med henholdsvis 2 og 3 ærkebiskoppelige fæstegårde, sammen med tre landsbyer på mellem 30 og 40 gårde hver. At de største lokaliteter har de fleste bøde- og afgiftsbetalinger, kommer naturligvis ikke som nogen overraskelse. Nok værd at understrege ud fra disse eksempler er imidlertid, at selv de mindste lokaliteter ikke undgik officialens opmærksomhed.

Med den ærkebiskoppelige official og hans stadige rejser rundt i det ærkebiskoppelige gods er vi imidlertid ikke færdige med den kontrol, der udøvedes med bønderne på godset under Lundegård. Vi kommer nemlig nu til de godsadministrative strukturer på lokalt plan.²¹

Det meget omfattende gods, der administreredes under Lundegård, var kun for halvdelens vedkommende strøgods. Den anden halvdel – fortrinsvis det gods, der lå fjernest fra Lund – var inddelt i såkaldte “len”, det vil sige velarronderede godsmasser af forholdsvis beskeden størrelse, ofte bestående af eller med kerne i en landsby, hvor ærkesædet ejede alle gårdene. Af jordebogsregnskabet fra 1522 fremgår klart, hvad forskellen i godsadministrativ henseende var på strøgods og lenene: Strøgodssets bønder var individuelt ansvarlige for deres ydelser og mødte personligt op på Lundegård med landgilden og de øvri-

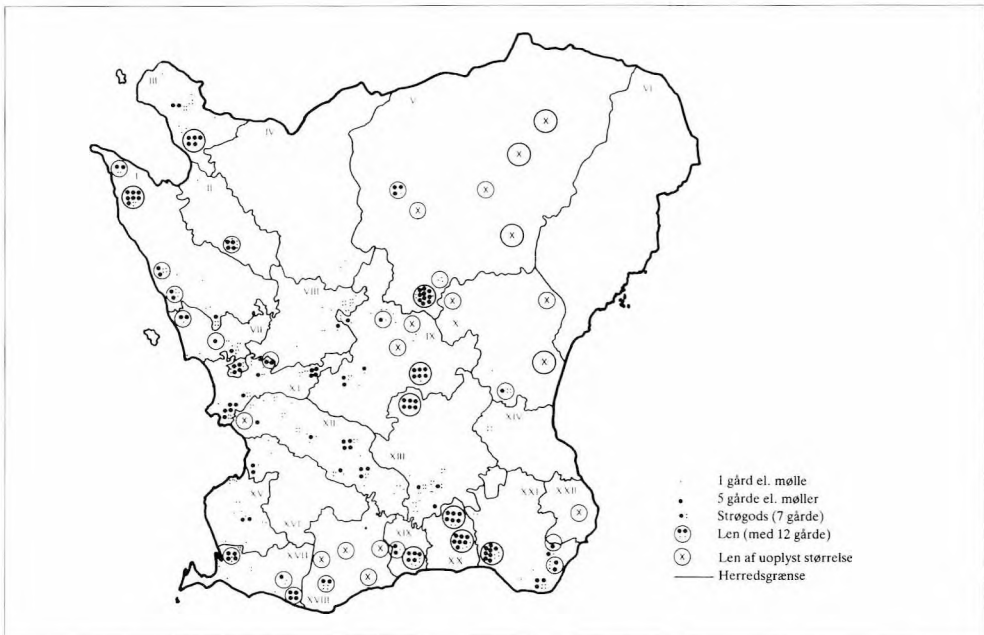
ge faste afgifter, hvorimod de tilsvarende ydelser fra lenene indbetalt samlet af en repræsentant for lenet, den såkaldte “lensmand”. Han sad – som regel med fritagelse for skat og småredsler – på lenets største gård, kaldet skudgården, der fungerede som opsamlingssted for bøndernes ydelser.

Skudgårdene spillede en særdeles central rolle, både i det enkelte len, men også i godsadministrationen som helhed. Skudgårdene var nemlig forudsætningen for, at de len, der lå fjernere end en dagsrejse fra Lund, stadigvæk kunne administreres fra centralt hold. Det var ikke tilfældigt, at bønderne i ærkesædets mange smålen leverede deres ydelser til skudgårdene, for det var netop her, at officialen og hans følge af væbnede svende tog ind og fik mad, øl og hestefoder på deres rejser. Officialsregnskaberne aflægger da også talrige vidnesbyrd om det intime samarbejde mellem officialen og de bønder, der sad som “lensmænd” på ærkesædets skudgårde. En del af de uvisse indtægter, som officialen oppebar, blev i virkeligheden opkrævet af bondelensmændene og tilsendt officialen. Den hyppigt nævnte bondelensmand i Sövde ses eksempelvis at have leveret officialen penge for førlov, gårdleje, driftefæ og rømningsgods, men også arvepenge, hittegods og penge for vragfund blev overdraget officialen af diverse bondelensmænd.²² Meget ofte var det bondelensmændene, der gik i

borgen for bøndernes betaling af gårdleje, førlov og bøder. I det hele taget assisterede de vel officialen i dennes funktioner, med hensyn til det retslige forsvar af godset f.eks. ved at foretage indledende undersøgelser i lenet eller ved at optage sognevidner.²³ Bondelensmænd eller skudgårdsbønder var således en slags ærkebiskoppelige tillidsmænd i landsbyerne selv, og at de almindelige bønder næppe altid har set med venlige øjne på sådanne godsejerrepræsentanter inden for egne rækker, fremgår af, at officialsregnskaberne giver hele to eksempler på overfald på en bondelensmand.²⁴

Af officialsregnskaberne fremgår, at officialen ikke færdedes i de fjernestliggende dele af det under Lundegård liggende gods, i lenene i Göinge herred og i det sydlige Halland. Selv dét behøver dog ikke at betyde, at de ærkebiskoppelige bønder i sådanne mere fjerntliggende og uvejsomme områder fik lov at passe sig selv. Snarere må man antage, at skudgårdsbønderne her varetog endnu flere af de godsadministrative opgaver, som officialen normalt tog sig af, således at deres stilling kan have nærmet sig egentlige lensfogeders. Det er derfor også tænkeligt, at skudgårdsbønderne her har været endnu mere fremtrædende end

Kort over godset under Lundegård ifølge jordbogsregnskabet fra 1522. (Korttegning: Per Ingeman).

de almindelige fæstebønder. I den retning peger eksempler i Paltebogen, der viser, at bonden i Skillinge skudgård i Norra Åsbo herred havde fri jagt til sin gård – ellers en udpræget adelsrettighed – og at det i Norra Sandby i Göinge herred ligefrem var en lavadelsmand, der sad som “fæstebonde” på den ærkebiskoppelige skudgård!²⁵

Slotte og len

Jeg har andetsteds argumenteret for, at det senmiddelalderlige officialsembede blev skabt med henblik på administrationen af det under Lundegård liggende gods, der med sin størrelse og sin vidtstrakte beliggenhed må have frembudt særlige administrative problemer.²⁶ Det betyder, at resultaterne fra undersøgelsen af officialens virke ikke uden videre kan overføres til de andre dele af det ærkebiskoppelige gods. Som sagt må selve de godsadministrative funktioner imidlertid have været nogenlunde de samme overalt. Når vi vender os til ærkesædets øvrige gods, bliver spørgsmålet da, hvem der her udførte de funktioner, som på godset under Lundegård varetoges af officialen, og hvorledes det skete.

Det er – som flere gange berørt – administrationen af det under slottene liggende gods, der viser flest lighedspunkter med forvaltningen af godset under Lundegård, og slotsfogedernes godsadministrative arbejde har anta-

gelig ikke adskilt sig meget fra officialens.²⁷ Dog har slotsfogederne næppe i så høj grad som officialen været ambulerende embedsmænd; men det hænger sammen med, at godset under slottene – med Hammershus som undtagelsen – var betydeligt mindre og mere koncentreret end Lundegårdsgodset. Af samme grund har kontrollen med bønderne ikke nødvendigvis været mindre effektiv.

Som sagt har vi et ganske godt kendskab til administrationen af godset under slottene Åhus og Hammershus. Fra Åhus har vi bevaret et kombineret indtægts- og udgiftsregnskab fra 1532-33, mens forholdene på Bornholm belyses af et mere forskelligartet kildemateriale, som en række stridigheder om slotsfogedens oppebørsel har afsat. I min bog om ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen har jeg givet en udførlig analyse af Åhusregnskabet, så det vil jeg lade ligge her – også fordi det nok giver et godt indblik i de godsadministrative strukturer, men ikke på samme måde som officialsregnskaberne et direkte indtryk af, hvordan godsadministrationen i praksis fandt sted.

Materialet fra Bornholm er mere givende i vores sammenhæng. I det følgende skal jeg koncentrere mig om to fortegnelser over slotsfogedens oppebørsel af den gejstlige jurisdiktion og af forskellige kirkebønder i årene umiddelbart efter Lübecks overtagelse af Bornholm i 1525. Fortegnelserne blev

fremlagt i 1555 som dokumentation i en strid mellem Danmark og Lübeck om netop denne oppebørsel, idet den var blevet forbeholdt ærkebispens ved overdragelsen af øen i 1525 og derfor – her efter reformationen – kunne hævdes at tilkomme den danske konge som ærkebispens “arvtager”.²⁸ Da den lybske foged, så vidt vi kan se, stort set videreførte den ærkebiskoppelige slotsfogeds funktioner fra årene før 1525, kan de to fortegnelser utvivlsomt bruges retrospektivt som kilde til forholdene også i ærkebiskoppelig tid. Især oppebørselen af den gejstlige jurisdiktion minder meget om det, vi kender fra Lundegårds officialsregnskaber 1519-22. Jeg skal derfor heller ikke foretage nogen større selvstændig analyse, blot uddrage et par hovedpunkter til underbygning af de allerede opnåede resultater.

I bilag 1 findes en oversigt over den lybske fogeds oppebørsel af den gejstlige jurisdiktion på Bornholm fra lybækkernes overtagelse af øen i 1525 og frem til 1540. Oversigten er sammenstillet på grundlag af to forskellige kilder, der som sagt hænger sammen med striden mellem Danmark og Lübeck netop om den gejstlige jurisdiktion på Bornholm. I forbindelse med striden var en dansk delegation, bestående af Jens Brahe, Stig Pors og Truid Ulfstand i 1543 til forhandlinger med lybækkerne på øen. De fandt ud af, at lybækkernes foged, Bernt Knob, havde oppebåret mere af den gejstlige jurisdiktion, end det fremgik af hans

eget register, og Truid Ulfstand udarbejdede et særligt register herover. I bilaget er sammenstillet oplysningerne fra begge disse kilder, først oppebørselen ifølge Bernt Knobs eget register, derefter oppebørselen herudover ifølge Truid Ulfstands register.

De to registeruddrag udgør en, både kultur- og retshistorisk, overordentlig interessant kilde, som godt kunne fortjene en mere indgående analyse, end det er muligt at give her. Kilden viser, at man i senmiddelalderen havde en udstrakt grad af regulering af befolkningens adfærd på det seksuelle område. Kirkens idemæssige baggrund herfor, dens ønsker om at få folket til at leve i overensstemmelse med den kanoniske rets regler, behøver vi ikke at komme nærmere ind på i denne sammenhæng, for de var klart nok *ikke* drivkraften for en mand som Bernt Knob. Han var, præcis ligesom officialen på Lundegård omkring 1520, interesseret i at kontrollere bønderne og afsløre deres eventuelle overtrædelser af den kirkelige ret på grund af de bøder, som forbrydelserne kastede af sig. Og der er ingen grund til at tro, at han ikke skulle have gjort alt, hvad der stod i hans magt for at afsløre så mange forbrydelser som muligt og derved få så store bødeindtægter som muligt. Hans midler kender vi ikke, men de har næppe været principielt forskellige fra dem, den lundensiske official benyttede sig af: stadige “visitationsrejser” rundt til landsbyerne kombineret med informationer fra

Tabel 4. Størrelse og indehavere af ærkesædets len i Skåne ca. 1497

Len	Antal gårde	Lensmand	Residens	Afstand i km
Skillinge	15	Jens/Niels Olsen	Hardeberga	68
Östra Karaby	17	Otte Andersen (Thott)	Näs	4
Nosaby	8	Peder Stygge (Galen)	Legeved	7
Norra Sandby	20-24	Mads Tagesen (Huitfeldt)	Norra Sandby	0
Gislöv	20	Birgitte Karlsdatter (Star)	Gislöv	0
Tullstorp	5	Jens Holgersen (Ulfstand)	Glimminge	4
Hjälmslöv	12	Jens Olsen (Ulfeldt)	Hjälmslöv	0
Norra Strö (?)	44 (?)	Niels Hack	Häckeberga	76 (?)
Norra Vram	24-26	Teus Brostrup	Norra Vram?	0 (?)
Stora Slågarp	31	Henning Brostrup	Skabersjögård	9
Fulltofta	60	Hans Brostrup	Fulltofta	0
Äsphult	?	Hans Brostrup	Fulltofta	17
Västerstad	29-30	Tage Henriksen (Hollunger)	Dybäck	45
Häglinge	50-52	Tage Henriksen (Hollunger)	Dybäck	68
Vallby	14	Aage Bing	Vallby?	0 (?)
Björkeberga	28	Peder Lang	Vollsjö	76
Finja	10	Jens Erlandsen (Gere)	Ålsåkra	23
Katslösa	11	Tue Bagge	Katslösa	0
Sörby	11	Kirstine	Sörby?	0 (?)
Rönneberga	5	Anders Galen	Lund?	28 (?)
Gissleberga	10-14	Anders Robertsen (Grott)	Lund?	18 (?)
Rya	8	Eline Thorkildsdatter (Brahe)	Näs?	33 (?)
Norra Åsum	41 (?)	Erik Jensen Urup	Ugerup	5
Glumslöv	11-13	Truid Ged	Glumslöv	0
Åkarp	7	Peder Nielsen Jude (Norby)	Åkarp	0

Kilde: Per Ingesman: *Ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen*, 1990, s. 24f., 282-88 samt passim.

lokale folk. Netop med hensyn til adfærden på det seksuelle område kan der i øvrigt godt have været tale om en betydelig grad af "social kontrol", om at folk holdt øje med hinanden og angav eventuelle syndere til sognepræst eller slotsfoged.

Det er ikke alle forbrydelser, der kan identificeres, men om hovedindtrykket er der ingen tvivl. Hvad jeg især vil hæfte mig ved, er for det første, at næsten alle forbrydelser er individuelt karakteriserede, og for det andet, at stort set alle bønderne er forskellige: Der er hverken tale om standardiserede "forbrydelsesbeskrivelser" eller om faste bødetakster. Det må betyde, at fogeden i hvert enkelt tilfælde har vurderet forbrydelsen og fastsat bøden på grundlag af forbrydelsens alvor og den pågældende persons betalingsevne. Begge dele bærer, som jeg tidligere har argumenteret for, vidnesbyrd om anvendelsen af et meget fintmasket net ved fangsten af forbrydere.

Hvad de bortforleuede len angår, er vi som sagt meget dårligt stillet rent kildemæssigt.²⁹ I modsætning til officialen og fogederne på slottene skulle de lavadelsmænd, der havde ærkesædets len i forlening, ikke aflægge regnskab for deres godsadministration, og under normale omstændigheder har de sikkert varetaget denne uden indblanding fra ærkebispens side. Fra lensbrevene ved vi, at lensmændene skulle varetage de gængse godsadministrative funktioner: oppebære land-

gilden og hovedparten af bøndernes øvrige ydelser, ind- og afsætte bønder, stå for det retslige forsvar af bønderne samt sikre ærkesædets ejendomsrettigheder. I forhold til lenet og dets bønder indtrådte lensmanden altså i næsten alle ærkebispens rettigheder og forpligtelser. Kun forbeholdt ærkebispens sig ved bortforleninger de største retsbøder, oppebørselen af den gejstlige jurisdiktion samt retten til at gæste i lenet og til eventuelt at anmode bønderne om en særlig ekstraskat, en "almindelig hjælp".

Kildemanglen gør, at vi ikke umiddelbart kan se, hvordan godsadministrationen i praksis var organiseret, men der er ingen grund til at tro, at den var mindre nidkær end officialens og slotsfogedernes. Situationen var jo den enkle, at lensmændene skulle leve af indtægterne fra deres len. Tilmed var alle forudsætninger for en effektiv godsadministration til stede, dels fordi lenene normalt var forholdsvis små og velarronderede, dels fordi den typiske lensmand var en lavadelsmand, som ikke havde egen hovedgård og derfor residerede på sit len. Det fremgår af tabel 4, hvori de bortforleuede ærkebispelen i selve Skåne ca. 1497 er opført med angivelse af lenets størrelse og lensmandens residens.

Selvfølgelig var der situationer, hvor en lensmand ikke residerede på sit len, enten fordi han boede på sin egen hovedgård, eller fordi han sad inde med flere len. Men selv i sådanne

tilfælde var ærkebispens repræsentant, som tabellen viser, aldrig forfærdelig langt væk fra sit len. Den ærkebiskoppelige forleningspolitik indebar, at lenene normalt blev givet til den lokale lavadel, ikke til fjerntboende personer uden lokalkendskab. I øvrigt kender vi i hvert fald ét eksempel på, at en lensmand havde sin egen foged siddende på et ærkebiskoppeligt len.³⁰

Konklusion

Min argumentation i denne artikel har fulgt to hovedlinier. Jeg har for det første understreget, at den senmiddelalderlige godsejer havde et stærkt økonomisk incitament til at føre nøje kontrol med sine bønder, idet stort set alle de uvisse afgifter kun kunne oppebæres, såfremt gods-ejeren sikrede sig viden om de situationer, der gav anledning til afgiftsbetalingen: dødsfald, fæsterskifter, forbrydelser. For det andet har jeg fremhævet, at de administrative enheder normalt var så små og godsejerens repræsentant så nær, at en nøje kontrol med bønderne faktisk var mulig. Og hvor enhederne undtagelsesvis var store og mere vanskeligt administrerbare, var der skabt særordninger, der alligevel muliggjorde en høj grad af kontrol – som f.eks. på godset under Lundegård, hvor godsadministrationen varetoges af en særlig ambulerende embedsmand, officialen, støttet af lokale bondelensmænd. Spørgsmålet bliver nu, om denne argumentation kan have generel gyldighed.

At den har det med hensyn til det økonomiske incitament til at føre kontrol med bønderne, kan der næppe være tvivl om. Da de danske bønder i senmiddelalderen var forholdsvis velstående og deres faste afgifter til jordejerne i virkeligheden relativt beskedne, således som det for nylig er blevet understreget af Erik Ulsig,³¹ ja, så må der for godsejerne have været et ekstra stærkt incitament til at få så meget som muligt ud af de uvisse afgifter. Det er ofte understreget med hensyn til en ubestemt ydelse som gæsteriet, der netop voksede stærkt fra midten af det 15. århundrede,³² men der er ingen grund til at tro, at det ikke også skulle gælde for de øvrige uvisse afgifter.

Hvad så med de administrative enheders størrelse og godsejerens grad af nærhed? En dækkende besvarelse af, om den ærkebiskoppelige godsadministration i denne henseende afveg fra resten af Danmark, ville kræve selvstændige studier i større stil. I det følgende skal jeg forsøge at antyde et svar ud fra de undersøgelser, med forskelligt sigte, der foreligger fra andre forskeres side.

Det ser ud til, at de andre bispestoles godsadministration ikke adskilte sig fundamentalt fra ærkesædets. I hvert fald Roskildebispens gods havde nogenlunde samme struktur, med et stort domænegods administreret direkte under Roskildegård af den bis-koppelige generalofficial, og derudover

en række lavadelsadministrerede slotte og len spredt ud over Sjælland.³³ Det samme havde Århusbispens gods, der foruden af en række småforleninger bestod af fem større len samt bispegårdslenet, det senere Århusgård len, der i hvert fald i perioder administreredes af bispens official.³⁴ Også Viborgbispens gods havde samme grundlæggende struktur, men en noget anderledes administrationsform, idet hovedparten af stiftsgodset i tiden kort før reformationen administreredes direkte under generalofficialen i Viborg og en seks-syv gejstlige lokalofficialer, der sad rundt omkring på stiftshovedgårdene.³⁵ I de andre stifter er kun dele af den biskoppelige godsadministration undersøgt, men stadigvæk uden markant afvigende resultater.³⁶

Hvad adelens gods angår, må man i henseende til størrelsen af det underliggende gods kunne parallellisere ærkesædets len med lavadelens godser, der højest omfattede et halvt hundrede gårde, og de mindre slotte – Näsbyholm, Åhus og Elleholm samt Flyinge – med de store højadelsgodser på op til flere hundrede gårde. Arronderingen af adelens godser er først og fremmest undersøgt af Erik Ulsig, og med inspiration fra ham af en række andre forskere. Ulsig konkluderer om godsstrukturen i senmiddelalderen, at selv om strøgodsbesiddelse var den dominerende godsform, og arronderingen altså ringe, så havde det enkelte gods næsten altid en betydelig sammenhængende godsmasse som kerne, for-

uden at en stor del af strøgodset lå som *arronderet strøgods* i en ring omkring denne kerne.³⁷

Om de kongelige slotslen i henseende til størrelse, godsstruktur og administrationsform på lignende vis kan parallelliseres med ærkebispens Hammershus, eller med Lundegård for den sags skyld, er ikke umiddelbart til at sige. Det bedst undersøgte af de kongelige len, Næsbyhoved på Fyn, som ganske vist også var et af de mindre slotslen, udviser en forbausende god arrondering af det underliggende gods.³⁸ Om det er karakteristisk eller ej, ved vi ikke på grund af manglende undersøgelser. Men i øvrigt må man huske på, at selv et tilsyneladende spredt krongods godt kunne bestå af en række mindre og hver for sig ganske velarronderede enkeltgodser.³⁹

Det må naturligvis understreges, at der var betydelig forskel på, hvor udstrakte rettigheder de forskellige godsejergrupper besad i forhold til deres fæstebønder; ikke enhver adelsmand havde de øvrighedsrettigheder og gejstlige jurisdiktionsbeføjelser, som ærkebispens var i besiddelse af. Med mit afsluttende rids påstår jeg derfor heller ikke at have bevist, at der overalt i senmiddelalderens Danmark fandtes den samme nøje kontrol med bønderne som på ærkesædets gods, kun at *mulighederne* for at føre en sådan kontrol var til stede – og det i større omfang, end den fremherskende strøgodsform på forhånd skulle lade

formode. Da det økonomiske incitament til at føre kontrollen fandtes, har jeg imidlertid svært ved at forestille mig, at mulighederne ikke skulle være blevet udnyttet også andre steder end i ærkestiftet.

Hvad bondekommunalismen angår, ser jeg ingen grund til at introducere

dette begreb i dansk senmiddelalderforskning, før der faktisk foreligger et kildegrundlag for at antage dets eksistens. Indtil videre vil jeg hævde, at der – med dyrkningsfællesskabet som eneste mulige undtagelse – ikke fandtes nogen autonom bondesfære uden for godsejernes kontrol i dansk senmiddelalder.

Bilag 1. Den lybske fogeds oppebørsel af den gejstlige jurisdiktion på Bornholm 1525-40
Kilde: *Aktstykker til Bornholms Historie*, udg. Hübertz, s. 212-215 (A) og 215-218 (B).

A. IFØLGE BERNT KNOBS EGET REGISTER

Jep Samsiingh - 1533

“wor beffunden met Anne Knudttz” - 50 mk.
og 60 lod sølv

Anne Knudttz - 1533

(se foregående) - 1 stk. leidisk, 10 lod sølv

Thønns Laurisß suendtt - 1536

“belaa en piighe” - 1 td. torsk

her Hans och Anders Spornaghels høstru - 1539

? - 10 lod sølv, 2 par øksne, 1 stk. leidisk

Rande Esbernnsß - 1527

“drog sitht suerdtt emodtt Hans Ødbiørnnsß paa kirkegordenn” - 1 stk. deventersk

Jep Suerthingh - 1540

“løff fraa syn høstru” - 8 lød. mk.

Moghens Hantzß søn - 1540

“belaa en anden karlls festemøe” - 1 klipper så god som 10 mk. og 20 mk. penge

Hans Lasß - Ibsker 1527

“laa y ketteriie hosß Cariine Hansß” - 2 stk. leidisk

Cariines frender - Ibsker 1527

(se foregående) - 1 stk. deventersk, 4 lod sølv

Per Mattsß - Ibsker 1530

“laa hosß en quinde, huilcken hans broder haffde tillfförn liggett hosß” - 1 stk. deventersk og 5½ mk.

Per Skoningh - Ibsker 1532

“troloffuedhe enn piighe och vildhe siiden icke beholdenn” - 1 daler

Per Laurisß - Ibsker 1534

“troloffuedhe enn quindhe och vildhe siiden icke beholden” - 4 lod sølv

Rasmus Feylere - Ibsker 1535

“førdhe syn hustrues Søsterdotther aff landithh” - 8 mk. (givet af hans hustru for hans hovedlod)

Poulls høstru y Suanicke - Ibsker 1538

“forsømmede sitth barn” - 1/2 td. torsk

Hans Laurisß - Ibsker 1538

“bleff optaghen mz en skøghe” - 4 lod sølv

Bernit Bødkers søn - Ibsker 1538

“troloffuede en quindhe och icke vildhe beholden” - 1 td. torsk

Esbern Kancke - Ibsker 1538

“laa hosß Niellsß Michellsß høstru” - 2 td. torsk

Hans Villumsß dotter - Ibsker 1526

“bleff optaghen emellom tho wnghe karlle” - 20 mk.

Jørghen Borby - Ibsker 1526

“bleff optaghen mz for^{ne} Hans Villumsß dotter, som er Per Andersß høstru” - 3 skp. salt og 3 td. Baie salt

Per Wdbjørnsß - Ibsker 1526

“belaa en piighe” - 1 ko, 3 mk. penge

Jochim Lybe - Ibsker 1526

“belaa en anden mandttz høstru och stack manden ij sijn arm” - 6 td. brød, 4 td. Baie salt

Hans Villumsß - Ibsker 1526

“feste lough for sijn dotter och kunde icke fuldriiffuen” - 53 1/2 mk. (for sin hovedlod)

Per Clemettsß - Ibsker 1526

“voldtog en quindhe” - 1 ko, 3 lod sølv

Staffnn Judhe - Ibsker 1526

“befunden ij horeriie” - 1 td. torsk

Hans Thønnesß - Ibsker 1526

“løff fraa sijn høstrue” - 1 daler

skipper Liidicks høstru - Ibsker 1529

“optaghen mz en karll” - 10 mk., 2 td. sild

Jørghen Rytther - Ibsker 1529

“laa ij hooreriie mz Knudt Moghensß høstru och løff fraa sijn eghen hustrue” - 1 stk. leidisk

Laures Steen - Ibsker 1529

“festhe lough for en echtte quindhe och icke fuldkomen” - 2 stk. leidisk, 1 okse, 20 mk.

her Oluff - Povlsker

“lodtt hugghe ij Jep Samsiings skoff imodtt hans mijndhe, och styrthe siiden hans hals sønder” - 113 mk. 6 sk., 11 køer, 9 stk. ungfæ, 47 får og lam og andet husgeråd

Jens Dubbe - Povlsker

“for horeriie” - 14 mk.

Christiern Niellsß - Pedersker

“for horeriie” - 1 ko, 2 lod sølv

Gamble Laurs Andersß dreng - Pedersker 1533

“belaa en piighe” - 4 lod sølv

Beritthe Krußes - Pedersker 1533

“for wquems ordt” - 3 mk.

Gamble Laurs Andersß - Pedersker 1533

“laa wdij horeriie” - 3 lod sølv

Hans Skoningh - Åker 1530

“for voldtagth” - 1 stk. deventersk, 4 lod sølv

Laurs Kyllings høstrue - Åker 1530

“rømdhe fraa Landett for troldom” - 3 køer, 20 får (af hendes hovedlod)

Jørghen Ollsß høstru - Åker 1530

“for troldom” - 1 stk. leidisk, 3 lod sølv

Hans Pouellsß høstrue ij Rotthne - Nylarsker

“lodtt sig beligghe aff sijn suendtt, och var troloffuitt en anden mandtt” - 1 stk. leidisk, 20 mk.

Laurs Moghensß - Nylarsker 1538

“bleff ... optaghen mz Niills Skoninghs høstrue” - 1 stk. deventersk, 16 mk.

Michell Benttsß - Vester Marie

“laa hosß sijn høstrues søsterdotther” - 35 mk.

Hans Brumarsch - Vester Marie

“handlett wiltbørlig mz sijn høstrue” - 2½ mk.

Per Esbernsß - Vester Marie

“troloffuede Bentt Deckens dotter och icke vildhe beholden” - 7½ mk.

Gundell Knudsß - Vester Marie

“for gallen snack” - 4 mk.

Jens Abrahamsß och hans morbroder - Vester Marie

“the haffue baadhe beliggitt enn quindhe” - 1 stk. deventersk, 3 lod sølv

Hans Koofodtt - Vester Marie

“for Margrethe Jffuers horeriie” - 15 mk.

Michell Thomsß søns høstru - Vester Marie

“hun gick mz biindicke till kirke hendes brøllups daghe och fødde eth barn xiiij daghe ther epter” - 15 mk.

Pouell Almøsße - Vester Marie

“for Jomfru Krenckeriie” - 3 lod sølv

Laurs Jensß ij Rotthne - Vester Marie

“hans dotter gick mz biindicke och var dog siugligh” - 1 td. torsk

Claus Nijsuogher ij Rotthne - Vester Marie

“for iomfru krenckeriie” - 15 mk.

Herman Meckelborgh - Vester Marie

“var optaghen ij Rotthne” - 40 mk.

Laurs Hansß - Vester Marie

“belaa Jep Christiernsß pighe” - ½ td. torsk

Per Moghensß søn - Vester Marie

“laa mz sijn morsøster” - 150 mk., 2 øksne, 3 alen leidisk

Laurs Poellsß - Klemensker

“for horeriie handtt laa hosß syn høstrues søster” - 1 stk. deventersk, 2 øksne

Per Jensß - Klemensker

“for horeriie” - 1 stk. deventersk

Per Jnghemarsß - Klemensker

“belaa sijn stiffdotter och rømdhe” - 1 stk. leidisk (givet af hans slægtninge), 48 td. havre (givet af herredet)

Eschell Erichsß - Rutsker

“for horeriie” - 1 stk. deventersk

Her Morthen - Rutsker

“klagede paa sijn køckeske for tiuffueriie och kundhe icke beuiffett” - 2 øksne, 4 lod sølv

Anders Hansß - Rutsker

“laa hosß en skøghe som en anden hans slegtninghe och haffde liggett hosß” - 1 td. sild

Anne Lasbes - Rutsker

“laa ij hooreriee mz danske Anders” - 1 td. sild,
1 td. torsk, 6 mk.

Niells Jipsß - Rutsker

“haffuer giortth sijn stiffdotter meth barn” - 3
køer, 1 ung stud, 19 får og lam og husgeråd så
godt som 21 mk.

Morthen Jensß søn - Rutsker

“belaa en piighe” - 1 okse, 5½ mk.

Anders Drene - Rutsker

“for hooreriee handtt laa wdij” - 1 stk. deven-
tersk, 6 td. havre

Jon Andersß søn - Rutsker

“belaa sijn faders piighe” - 12 mk.

Borkortth Henriichsß - Rø

“for horeriee, handtt laa hosß Anne degens” - 1
okse, 3 lod sølv

Jep Suertingh - Rø

“var optaghen mz Frantztes høstru” - 30 mk.

B. DERUDOVER IFØLGE TRUID
ULFSTANDS REGISTER

Jep Sattzersß - Øster Larsker

“for horsagh” - 140 mk.

Suend Persß - Olsker

“for hand motthe wiighes wed siin høstru” - 1
td. sild

Søffrin Gormandtt - Klemensker

“for hans søn och sønnesøn belaa en koone” - 1
par øksne, 4 lod sølv

**en piighe ..., som Esbern Morthensß haff-
de festh - Klemensker (?)**

? - 6½ lod sølv

Niels Kub - Øster Larsker

“for en quindhe hand wor segtiid fore, som
hand gjorde lough och wern fore” - 1 stk. lei-
disk, 4 lod sølv

Niels Moghensß - Øster Marie

“belaa en piighe” - en hest så god som 30 mk.,
dertil 1 daler

Matt. Persß - Øster Marie (?)

“haffde bedreffuit hoer” - 100 mk., 1 stk. lei-
disk, 1 okse, 6 lod sølv

samme karll (efter hans død)

“for hand motte iordes” - 100 mk., 1 stk. lei-
disk, 1 par øksne (givet af hans slægt)

Hans Nielsß - Nyker

? (Bernt Knob “skiildhe hannem wedtt en pii-
ghe handtt haffdhe festh”) - 100 mk. sølv og
penge, 3 øksne, en 3 lods ske; derforuden en 4
lods ske “for handtt motthe giiffthe ßiigh”

Per Bødker - Vester Marie

? - 5 køer, 4 øksne, 1 tyr (hans hovedlod)

(samme)

“hans søn rømdhe ther aff Landhiit mz enn
andhenns høstru” - 100 mk. penge

Laurs Nielsß - Vester Marie

“soldhe enn aff synne kør, huilcken Bernthz
foghiitt haffde vij aar siiden tiilfforn skaariitt
ørnen aff” - 1 stk. leidisk, en 4 lods ske, en
seng, 2 køer, 3 mk. penge

Rasmus Fønbos broder - Rutsker

“for innghen sagh” - 8 lod sølv

her Morthen - Rutsker

? - 1 fad jern, “som hannem wor giiffuit tiill siæle gaffue”

Bent Dieghn - Ibsker

? (Bernt Knob “slogh och fanghede hannem paa kirkegorden strax messe wor wdhe om Søndagen och førden tiill Slottitt”) - 120 mk.

Franz Skonningh - Rø

“hans høstru skuldhe bedreffuit hoer” - 6 lod sølv, 1 td. torsk, 14 td. havre; dertil fisk på hans båd, som var 5 mk.

Suendtt Persß - Vester Marie

“hans broder laa hosß enn echte mandtz koo- ne” - 100 mk., 1 stk. leidisk, 1 okse, 6 lod sølv

her Oluff Mattsß - Povlsker

“faldtt aff enn woghnn och størthe hans hals sønder” - 10 td. mel, 13 td. malt, 2 td. rug, 5 sengeklæder, 5 lagner, 4 sengedyner, 3 hoveddyner, 4 gryder, 2 kedler, 20 sider flæsk, 20 stk. tørt kød, 4 td. byg, 21 små oste, 1 fj. smør, 14 svin, 4 td. bygsæd - oppebåret ud over det, der er opført i Bernt Knobs eget register (se ovenfor)

NOTER:

1. Johannes C.H.R. Steenstrup: “Nogle Undersøgelser om Fæstebondens Retsforhold i ældre Tid”, *Historisk Tidsskrift* 5. rk. 6, 1886-87, s. 655-714. Jf. også Steenstrups samtidige og beslægtede artikel om “Vornedskabet hos den danske Bonde”, *Historisk Tidsskrift* 5. rk. 6, 1886-87, s. 339-462.
2. Om vornedskabet se Frank Pedersen: *Vornedskabets gennemførelse*, Odense 1984. Om livsfæstebatten se Aksel E. Christensen: “Senmiddelalderlige fæsteformer som forudsætning for forordningen om livsfæste af 1523”, *Festskrift til Erik Arup*, København 1946, s. 134-156; Benito Scocozza: “Blev der indført livsfæste i Danmark i 1523?”, *Fortid og Nutid* 29, 1981-82, s. 184-201; Mikael Venge: “Løst krudt mod livsfæstet”, *Fortid og Nutid* 29, 1981-82, s. 474-478; Aksel E. Christensen: “Problemerne omkring forordningen om livsfæste af 1523”, *Fortid og Nutid* 29, 1981-82, s. 672-681; Frank Pedersen: “Frederik I.s forordning af 14. maj 1523 – en kommentar til Benito Scocozza”, *Fortid og Nutid* 30, 1983, s. 97-110; Troels Dahlerup: “Fæstet i breve og domme”, *Fortid og Nutid* 30, 1983, s. 280-301; Erland Porsmose: *Bønder, bryder og tjenere. Gårdbrugervilkår på Fyn 1502-1542*, Odense 1983, især s. 20-32 og 102-105.
3. Jf. dog også Hans Henrik Appel: *At være almuen mægtig – de jyske bønder og øvrigheden på reformationstiden*, Odense 1991, s. 17-34.
4. Erik Ulsig: “Bonde og godsejer ved slutningen af dansk middelalder”, *Danmark i Senmiddelalderen*, red. Per Ingesman og

- Jens Villiam Jensen, Århus 1994, s. 106-122.
5. Anders Bøgh: "Feudalisering og bondekommunalisme. Noget om samfundet i senmiddelalderen", *Danmark i Senmiddelalderen*, red. Per Ingesman og Jens Villiam Jensen, Århus 1994, s. 88-105. Mit referat i det følgende benytter formuleringer og citater fra s. 88f, 98f, 100f, 104.
  6. Den følgende beskrivelse af den ærkebis-koppelige godsadministration har gyldighed for den sidste menneskealder før reformationen. For overskuelighedens skyld forenkler jeg forholdene en smule, idet jeg for en mere udførlig redegørelse med fuld dokumentation henviser til min bog: Per Ingesman: *Ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen*, (Skånsk senmedeltid och renässans 12), Lund 1990.
  7. Troels Dahlerup: "Lavadelens Krise i dansk Senmiddelalder", *Historisk Tidsskrift* 12. rk. 4, 1969-70, s. 1-43. Jf. også Troels Dahlerup: "Danmark", *Den nordiske Adel i Senmiddelalderen. Struktur, funktioner og internordiske relationer. Rapporter til det nordiske historikermøde i København 1971 9-12 august*, København 1971, s. 45-80.
  8. Paltebogen og jordebogsregnskabet fra 1522 er udgivet i *Jordeböcker över Lunds ärkesätets gods vid medeltidens slut. Palteboken och 1522 års uppbördsjordebok*, udg. Gösta Johannesson, (Skånsk senmedeltid och renässans 7), Lund 1953. Officialens regnskaber findes i Rigsarkivet, dels i Registratur 108 A, pk. 12, dels i Lunde ærkebispens proces 1523-28. Jeg forbereder en udgave sammen med ærkesædets andre regnskaber fra senmiddelalderen, der efter planen skal komme som et bind i serien "Skånsk senmedeltid och renässans".
  9. Om officialsembedets indhold se Per Ingesman: "Det lundensiske officialsembede", *Festskrift til Troels Dahlerup*, Århus 1985, s. 65-90. En analyse af de bevarede officialsregnskaber findes i Ingesman 1990 (se note 6), s. 65-78. Om baggrunden for regnskabernes bevaring se Per Ingesman: "Ægte og sminkede regnskaber. En underslæbsaffære ved ærkesædet 1519-22", *Arkiv* 10, 1984-85, s. 17-35.
  10. Jf. Thelma Jexlev: "Lensregnskabernes sagefaldsregistre. Kan de bruges til en vurdering af retspraksis i det 16. og 17. århundrede?", *Tradition og kritik. Festskrift til Svend Ellehøj*, København 1984, s. 163-181.
  11. Rigsarkivet, Registratur 108 A, pk. 12. Hans Skovgaards officialsregnskab 1519-22, fol. 6r, 12r. Alle henvisninger til officialsregnskaberne i det følgende er til dette regnskab, der er officialens eget "arbejdsregnskab".
  12. Fol. 9v.
  13. Fol. 7v.
  14. Proceduren – normalt kaldt aftingning – kender vi ikke meget til, og helt klart fremtræder den heller ikke her. F.eks. kan vi ikke sige helt sikkert, om en "aftale" i virkeligheden var et bødeforlig, truffet på tinge efter at sagen var rejst og pådømt på normal vis, eller om den faktisk var resultatet af en udenomsretslig procedure – men som sagt er det sidste nok det mest sandsynlige. Jf. i øvrigt Jexlev 1984 (se note 10), s. 169.
  15. På dette punkt var de store kirkelige godsejere utvivlsomt forud for adelen i al-

- mindelighed, der først ved håndfæstningen 1523 kom i besiddelse af hals- og håndsret over sine fæstebønder. Se om hals- og håndsretten senest Appel 1991 (se note 3), s. 27f; Bøgh 1994 (se note 5), s. 96f.
16. Vendingen "sagen er aftalt for..." træffes i fem tilfælde (fol. 6r, 6v, 12r, 20v, 32v). Det er dog ikke udelukket, at der også i andre tilfælde kan være tale om, at sager uden nogensinde at have været bragt for noget ting er blevet afgjort ved en aftale mellem officialen og den skyldige om erlæggelse af et bestemt beløb.
  17. Fol. 11r.
  18. Fol. 21v, jf. også 28r. Hr. Mikkel Gertsen kendes som kannik i Lund fra 1502 til sin død i 1530.
  19. Fol. 12v, 15v, 29v.
  20. I tabellerne har jeg udeladt en gruppe på 23 betalinger af forskellig art, der ikke kan rubriceres helt præcist.
  21. Se om administrationen af det under Lundegård liggende gods Ingesman 1990 (se note 6), s. 54-88, og specielt om skudgårdene s. 78-84.
  22. Fol. 4r, 11v, 14v, 15v, 17v, 21r, 21v, 22r, 32r.
  23. Fol. 29r. Et lidt ældre eksempel i *Diplomatarium dioecesis Lundensis. Lunds ärkestifts urkundsbok* 6, udg. Lauritz Weibull, Lund 1939, s. 1f.
  24. Fol. 19r, 25v.
  25. *Jordeböcker över Lunds ärkesätets gods vid medeltidens slut* (se note 8), s. 64, 303; jf. Ingesman 1990 (se note 6), s. 284. Det er et spørgsmål, om ikke de ærkebiskopelige skudgårdsbønder passer ind i billedet af det "bondearistokrati", som forskningen i ældre tiders agrarhistorie i de senere år er blevet mere og mere opmærksom på eksistensen af. Det har vist sig, at der fandtes en elite af velstående bønder, der – ofte med tætte relationer til de dominerende godsejere – spillede en ledende rolle i de lokale bondesamfund. Se Bjørn Poulsen: *Land – by – marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig*, Flensborg 1988, s. 28ff; Appel 1991 (se note 3), s. 112-114; Ulsig 1994 (se note 4), s. 115-121.
  26. Ingesman 1985 (se note 9), s. 65-90.
  27. Om administrationen af godset under slottene se Ingesman 1990 (se note 6), s. 89-132.
  28. Kilderne er, sammen med en lang række andre aktstykker fra stridighederne mellem Danmark og Lübeck, trykt i *Aktstykker til Bornholms Historie 1327-1621*, udg. J.R. Hübertz, København 1852, s. 212-215, 215-218. Om lybækkernes besiddelse af Bornholm se Wilhelm Kruse: "Bornholm som Lybæks lensbesiddelse 1525 til 1576", *Bornholmske Samlinger* 2. rk. 19, 1986, s. 17-174; stridighederne om den gejstlige jurisdiktion behandles s. 80-90.
  29. Om administrationen af det bortforleuede gods se Ingesman 1990 (se note 6), s. 145-165.
  30. *Diplomatarium dioecesis Lundensis. Lunds ärkestifts urkundsbok* 6 (se note 23), s. 13f. Ærkebispens forleningspolitik er emnet for anden del af min bog: Ingesman 1990 (se note 6), s. 167-319, med konklusion s. 322-326.
  31. Ulsig 1994 (se note 4), s. 121.
  32. Niels Skyum-Nielsen: "Ærkekonge og ærkebiskop. Nye træk i dansk kirkehistorie 1376-1536", *Scandia* 23, 1955-57, s. 57,

- 75; Erik Ulsig: *Danske Adelsgodser i Middelalderen*, København 1968, s. 338, 344; Jørgen Würtz Sørensen: *Bondeoprør i Danmark 1438-1441. En analyse af rejseringernes økonomiske, sociale og politiske baggrund*, Odense 1983, s. 115f.
33. Troels Dahlerup: *Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation*, København 1963, s. 88, 113, 158f.; Elizabeth Hertzum Becker-Christensen: "Roskilde-bispernes forleningspraksis i senmiddelalderen", *Festskrift til Troels Dahlerup*, Århus 1985, s. 177-189.
34. Lone Anker Jakobsen: "Århus-bispernes forleningspraksis i senmiddelalderen", utrykt speciale, Historisk Institut, Aarhus Universitet 1973.
35. Troels Dahlerup: "Sogn og Pastorat. Bidrag til Viborg Stifts Historie i Senmiddelalderen", *Fra Viborg Amt* 1956, s. 5-87; Troels Dahlerup: "Viborg Stifts Officialer", *Kirkehistoriske Samlinger* 7. rk. 4, 1960-62, s. 171-205.
36. Om Odense se Porsmose 1983 (se note 2), især s. 54-71. Om Ribe se Troels Dahlerup: "Nepotisme som administrativt system. Ribe stift i senmiddelalderen", *Struktur og funktion. Festskrift til Erling Ladewig Petersen*, Odense 1994, s. 61-72.
37. Ulsig 1968 (se note 32), s. 306-326.
38. Haakon Bennike Madsen: "Den rige hjælpe den fattige. En undersøgelse af skatteandtallet fra Næsbyhoved len 1511", *Historisk Tidsskrift* 11. rk. 6, 1960-62, s. 313-357; Haakon Bennike Madsen: "Næsbyhoved lens bønder 1502-1510. En analyse af fem lensregnskaber", *Fynske Aarbøger* 8, 1962-64, s. 121-179; jf. kortet i Porsmose 1983 (se note 2), s. 59.
39. Carsten Porskrog Rasmussen: "Midtjysk krongods i middelalderen", *Kongemagt og Samfund i Middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig*, Århus 1988, s. 409-427.

Det nære ting

Om kriminalitet og bøndernes retsbevidsthed på Sjælland i det 17. århundredes første halvdel

af Jens Chr. V. Johansen

I november 1621 blev lollikken Hans Nielsen ved Sokkelund herredsting dømt til at hænges for tyveri af en gryde og et sengeklæde fra Jep Hansen i Valby.¹ Syv år senere – i juni 1628 – blev Mogens Mogensen fra Gønge herred ligeledes ved Sokkelund herredsting dømt til at hænges for tyveri af 62 alen lærred fra Hans Lauridsen i Virum.² Ved Herlufsholm birketing blev Hans Rasmussen, der i et stykke tid havde boet i Vridsløse, i november 1633 dømt for tyveri af to stude fra Anders Jørgensen.³

Ud over at det drejede sig om tyverier, er der et fællestræk ved disse tre sager, nemlig at gerningsmanden er en fremmed.

Rent umiddelbart kan dette forekomme som en banal kendsgerning, når disse tyverisager læses igennem. Ikke desto mindre har disse simple træk ved tidligere tiders kriminalitet hverken interesseret den omfattende internationale forskning, der er frem-

kommet i løbet af de sidste 15-20 år, eller den knapt så omfattende skandinaviske forskning. De spørgsmål, der er blevet debatteret, er blevet lagt på et langt højere niveau – som oftest uden at være nært knyttet til datidens menneskers daglige gøren og laden.⁴

Om teoridannelse

I en årrække var det især populært at arbejde med lange serier i et forsøg på at fremkomme med generelle udsagn om kriminalitetens udvikling fra slutningen af det 16. århundrede til begyndelsen af det 19. århundrede. Resultatet var ofte en påvisning af, at der var foregået en udvikling fra et voldeligt samfund til et samfund, der blev hærget af ejendomsforbrydelser: tyverier. Det, denne udvikling demonstrerede, var overgangen fra feudalisme til kapitalisme i en marxistisk sprogbrug. Studierne hvilede på den forudsætning, at det gennem sagerne i retsprotokollerne var muligt at nå frem til en rimelig entydig erkendelse

Jens Chr. V. Johansen, født 1949, er tilknyttet NOS-H projektet: Social kontrol og konflikthåndtering i førindustriel tid. Domstolene som arena for normativ og social interaktion i Norden ca. 1550-1850. Dr. phil. på afhandlingen Da Djævelen var ude.. Trolddom i det 17. århundredes Danmark (1991).

af kriminalitetens omfang.⁵ Disse forsøg er blevet udsat for en stadig hårdere og delvis mere og mere præcis kritik. Som udgangspunkt har denne kritik en henvisning til et fænomen, der af kriminologer i vore dage betegnes som "mørketallet". Hvis vi studerer en kriminalstatistik, vil det kun være de forbrydelser, der er blevet bragt til politiets kendskab, der er blevet registreret. De slagsmål og de tyverier, der ikke er blevet anmeldt, udgør "mørketallet", og vi kender ikke omfanget heraf. I tidligere tider, lyder argumentet, var dette tal endnu højere, dels fordi en lang række forbrydelser overhovedet ikke blev bragt til myndighedernes kendskab, dels fordi der fandtes en række muligheder for at nå til mindelige løsninger uden for retssystemet.

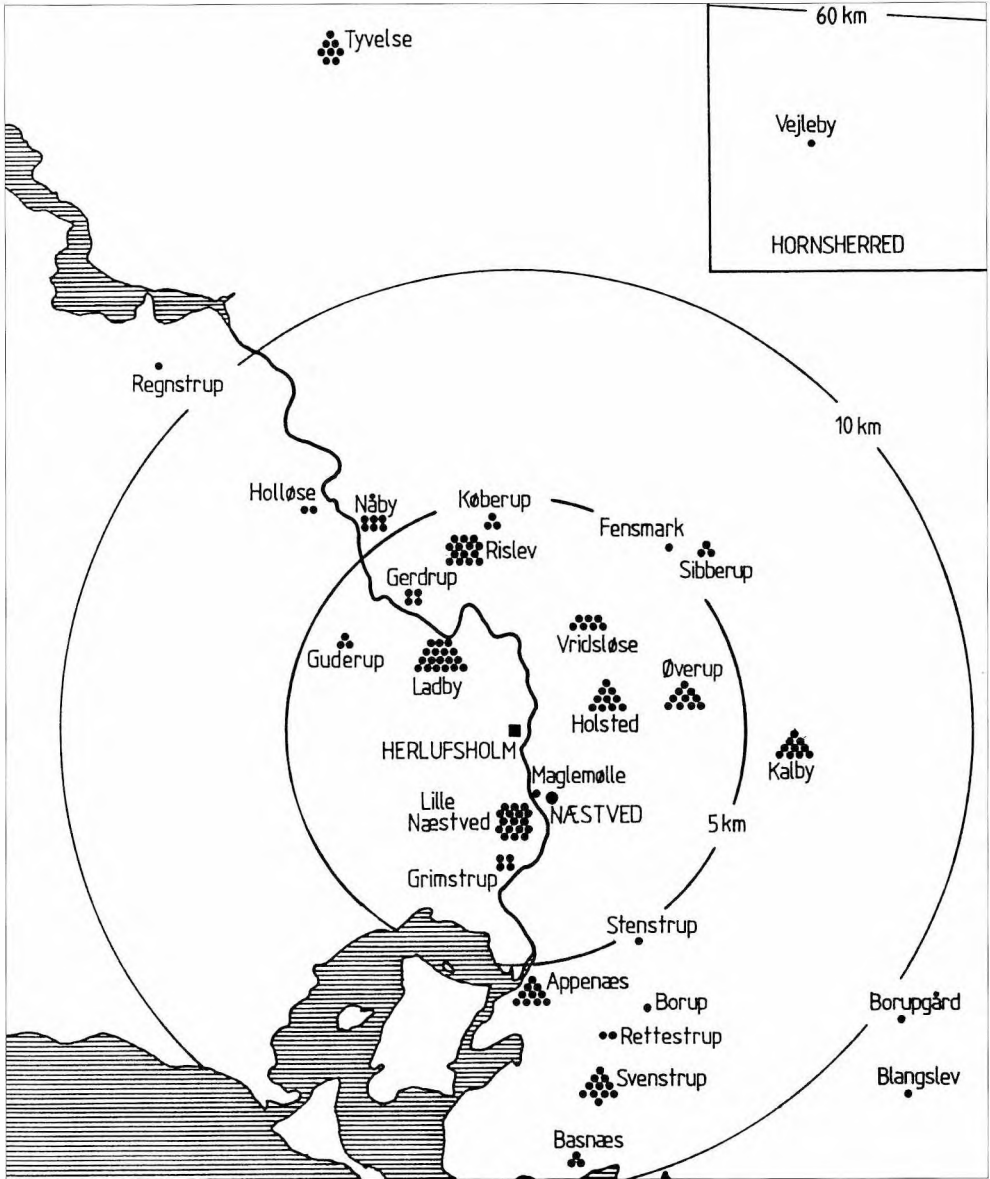
I stedet samlede interessen sig om den såkaldte civilisations-teori, som den er blevet formuleret af den i England bosiddende tysker Norbert Elias. Ideen er simpel, og de forskere, der har brugt og misbrugt den, behøver ikke have et videre indgående kendskab til det materiale, studiet af fortidens kriminalitet bygger på. Selv en hurtig gennemlæsning af retsprotokoller vil vise, at folk i 1500- og 1600-tallet sloges for et godt ord; 200 år senere kan dette mønster ikke genfindes i retsprotokollerne, og spørgsmålet er så, hvad er der sket på disse 200 år? Tilhængerne af civilisations-teorien vil hævde, at befolkningen på den ene eller anden måde var blevet

disciplinerede; fra at være mennesker, der helt og holdent var i deres følelsers vold og gav udtryk derfor gennem slagsmål og drab, var det enten gennem statens indgriben eller gennem selvdisciplinering lykkedes dem at lægge låg på disse følelser. Eller udtrykt på en anden måde: man holdt op med at spise med fingrene og begyndte at bruge kniv og gaffel.

Senest har dog opmærksomheden været koncentreret om nogle betragtninger, der i langt videre udstrækning end de ovenfor nævnte også tager hensyn til det liv, datidens mennesker levede. Kort sagt fremhæver denne opfattelse, at æren var en faktor af umådelig stor betydning for befolkningen i det 16.-18. århundrede, og at denne ære måtte beskyttes for enhver pris. Det er naturligvis noget af et problem at forklare, hvorfor æren spillede denne betydelige rolle på netop dette tidspunkt. Nært knyttet til denne opfattelse befinder der sig en teori, der går ud på, at det daglige retssystem byggede på *skam* og *re-integration*.⁶

Som det således vil være fremgået, er det de store teorier, der er blevet diskuteret, mens interessen for, hvem der blev udsat for tyverier, eller hvem det var, der var oppe at slås, har været langt mindre.

Under anvendelse af sagerne om angreb mod liv og legeme og om ærekrænkelser i de udgivne tingbøger fra

Denne artikel behandler to retsområder. Det ene, som ses her, er Herlufsholm birk, dvs. godset under Herlufsholm skole, som er afbildet, som det så ud i 1662. Hvert punkt markerer en gård, inkl. ødegårde (RA. Indsendt Jordebog i Rentekammeret). Tegning: Bo Fritzboeger.

Herlufsholm birk 1616-19 og 1630-1633 og fra Sokkelund herred 1621-1630 skal nogle af de spørgsmål, der ovenfor er rejst, diskuteres i det følgende.

Kvantitative studier

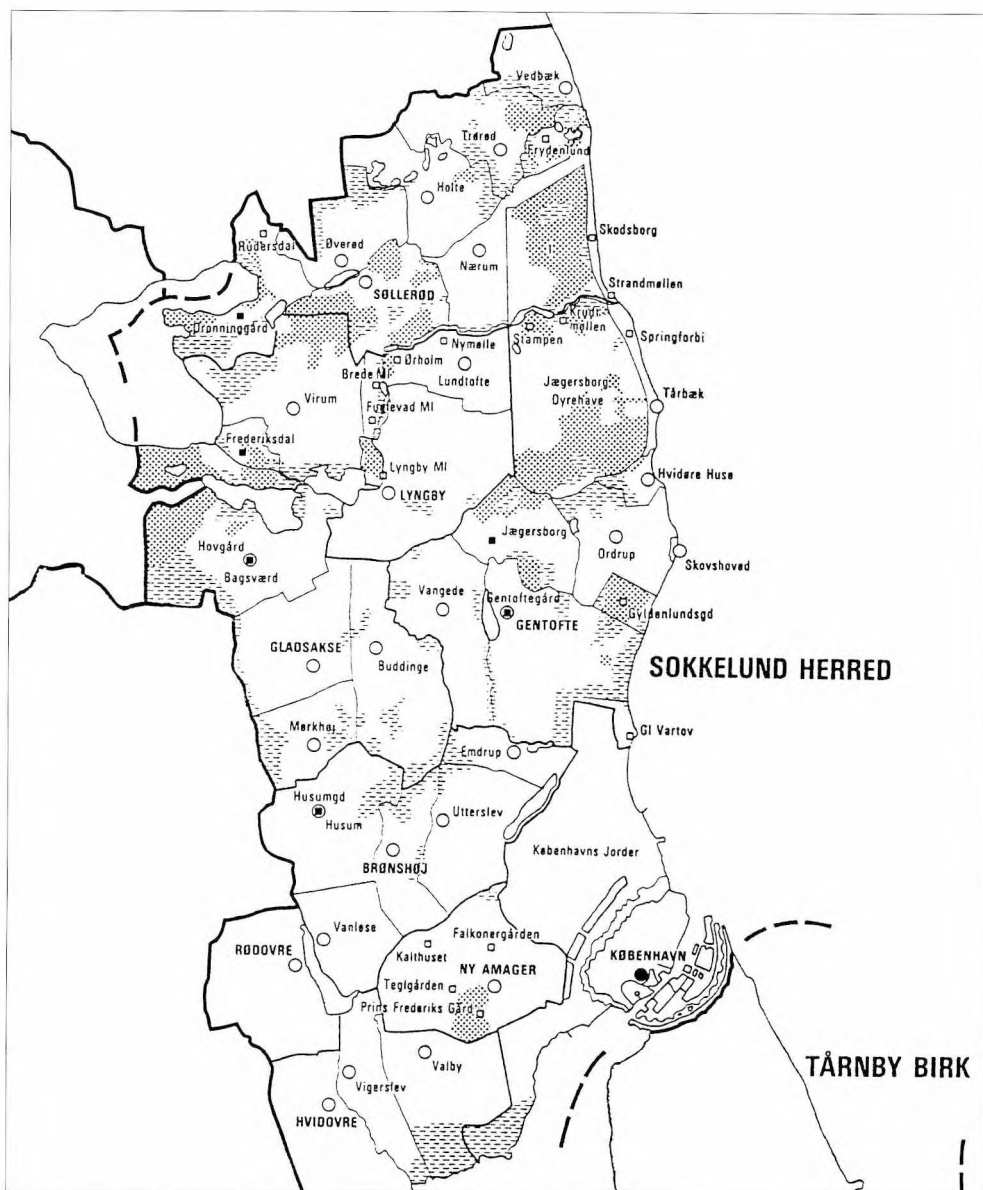
Spørgsmålet om, hvorvidt der kan etableres lange serier af retssager, der kan anvendes til at vurdere udviklingen i kriminalitet over tid, er i virkeligheden langt mere indviklet, end det muligvis umiddelbart kunne forekomme. Spørgsmålet kan principielt besvares med et nej; det kan ikke lade sig gøre at etablere sådanne serier. Men man kan alligevel få en opfattelse af udviklingen, blot synsfeltet er tilstrækkeligt stort. Hvis man i året 1618 gennem studiet af flere lokaliteter kan dokumentere en overvægt af voldsforbrydelser, mens antallet af tyverier i året 1807 er omvendt proportionalt hermed, kan det konkluderes, at der er sket en udvikling fra voldsforbrydelser til tyverier.⁷ Problemet er blot, at retsprotokollerne mange steder i Europa slet ikke giver mulighed for at foretage sådanne studier. I Frankrig kan man således observere, for blot at tage et enkelt eksempel, at domkirken i Lyon, der havde jurisdiktion over flere landsbyer i omegnen, kun en enkelt gang om året sendte en dommer ud for at pådømme de opståede konflikter.⁸ Forestiller man sig, at to personer, dagen efter at dommeren havde forladt landsbyen, kom i slagsmål, måtte de vente et helt år,

hvis de skulle have afgjort konflikten ved rettens midler. Det er naturligvis utænkeligt, at man kunne vente så længe. Derfor ser vi da også, at den lokale godsejer eller præst fungerede som mægler, der forsøgte at få et forlig i stand mellem parterne, og hvis parterne ikke kunne nå til enighed, skred de til det mest rabiate middel: blodhævn.

I Danmark var forholdene langt mere ordnede, og derfor er mulighederne for at beskæftige sig kvantitativt med retsprotokollerne her langt bedre end så mange andre steder. Danmark var allerede i det 16. århundrede et retssamfund.⁹ Tinget blev sat hver uge på en fast dag, eller i det mindste hver anden uge under høsten. Havde en bonde været i slagsmål, eller havde to kvinder skældt hinanden ud, behøvede de ikke vente ret lang tid på at kunne bringe deres konflikt for tinget. Det vrimler da også med retssager om slagsmål og skældsord i de danske tingbøger. Ikke desto mindre er der alvorlige problemer, hvis der skal gøres et forsøg på at etablere en kriminalstatistik.

Det nære ting

Problemet har intet med tid at gøre.¹⁰ Det drejer sig om afstand. En gennemlæsning af tingbøgerne fra Sokkelund herred kunne give anledning til, at man meget populært kunne formulere det på følgende måde – ‘og de var så flinke mod hinanden i Valby’. Tingste-

Det andet retsområde, der behandles i denne artikel, er Sokkelund herred, som ses her i sin 1600-tals udstrækning. (Efter Karl-Erik Frandsen: *Danmarks Administrative Inndeling efter 1660*, 1984).

det for Sokkelund herred lå i Buddinge. En simpel optælling af sager angående “angreb på liv og legeme” viser, at der fra hver af landsbyerne Holte, Tårbæk og Valby, der befinder sig i nogenlunde samme fjerne afstand fra tingstedet, i årene 1621-1630 kun kom tre af de lidt over 50 sager vedrørende denne forbrydelse. Ikke færre end 14 kom fra samme landsby, som tingstedet lå i. Hvis man ser på de fire landsbyer, der lå nærmest tingstedet, nemlig Buddinge, Gentofte, Gladsaxe og Vangede, viser det sig, at en fjerdedel af alle sagerne kom herfra.

Ganske vist var disse fire landsbyer store i forhold til mange andre landsbyer i herredet, men hvis man sammenligner herredets sydvestlige del (med landsbyerne Hvidovre, Rødovre, Valby og Vigerslev) med de fire landsbyer i nærheden af tingstedet, viser det sig, at der var flere gårde og huse i den sydvestlige del, end der var i centrum.¹¹ Centrums dominerende aktivitet er således ikke alene en afspejling af en befolkningskoncentration, men viser reelt en langt større aktivitet fra dette område end fra yderområderne.

Endnu klarere er billedet, når man ser på sager om “ærekrænkelse”. Landsbyerne Holte, Husum, Valby, Vanløse, Vedbæk og Vigerslev bragte ikke en eneste sag om denne forbrydelse til tinget. Størst afstand fra Buddinge var der til Lundtofte og Skovshoved, hvorfra der hvert sted

kom to sager. Til gengæld kom lidt under halvdelen af alle sagerne fra de fire landsbyer Buddinge, Gentofte, Gladsaxe og Vangede.

Der var med andre ord tale om en udpræget økonomisering af brugen af domstolen. Det er helt umuligt at forestille sig, at der i en landsby som Valby ikke er blevet ytret nogle ukvemsord på tilsvarende måde som i Buddinge, der kunne have givet ophav til – om ikke andet så bare – en beskyldning på herredstinget.

Laver man koncentriske cirkler med udgangspunkt i Buddinge, viser det sig, at jo nærmere landsbyen var på tinget, desto flere sager kom der til tinget. Det er utænkeligt, når alt det vi ved om voldsniveauet i det 16. og 17. århundrede over hele Europa tages i betragtning, at antallet af slagsmål skulle have været så meget lavere i Hvidovre og Valby, end det var i Buddinge og Gladsaxe. Det må have været et spørgsmål om, at bønderne ikke har fundet det ulejligheden værd at begive sig fra Hvidovre til Buddinge for på tinget at fremkomme med en beskyldning om, at den ene part havde slået den anden part på næse og mund med et krus øl, da de var kommet op at skændes om en eng, den anden part havde givet til trediemand.¹² Ofte var det nemlig en beskyldning, der aldrig nåede ud over dette stadium, som aldrig blev til en egentlig retssag (se herom nedenfor).

I Herlufsholm birk var forholdene strukturelt naturligvis anderledes. De gårde, der hørte til godset, spredte sig ikke over så store afstande, som det var tilfældet i Sokkelund herred. Birkets rationale var trods alt, at jordejendommen var forsøgt samlet omkring herregården. Derfor er det heller ikke overraskende, at over halvdelen af sagerne angående slagsmål kom fra de fire landsbyer Holsted, Ladby, Ll. Næstved og Vridsløse, der lå nærmest birketinget. Tallene for sagerne vedrørende ærekrænkelse er nok for små til at lave statistik, da der i de behandlede år kun var ni sager angående denne forbrydelseskategori; nævnes skal det dog, at procenten i forhold til sagsantallet svarede ret nøje til procenten i Sokkelund herred.

Da Mourids Smed i Karrebæk havde aflagt vidneudsagn om, at han og Dines Lauridsen havde slået på hinanden med piske, da de kørte forbi hinanden i Ll. Næstved, meddelte Mourids Smed, at han alligevel ikke ville have mere med sagen at gøre.¹³ Men der var selvfølgelig også længere fra Karrebæk til tingstedet, end der var fra Ll. Næstved.

De "forsvundne" slagsmål

Hans Henrik Appel har andetsteds i dette nummer af *Bol og By* påpeget, at selv om der findes et meget stort antal sager om slagsmål i tingbøgerne fra Skast herred, så var det langtfra allesammen, der gav sig udslag i enten

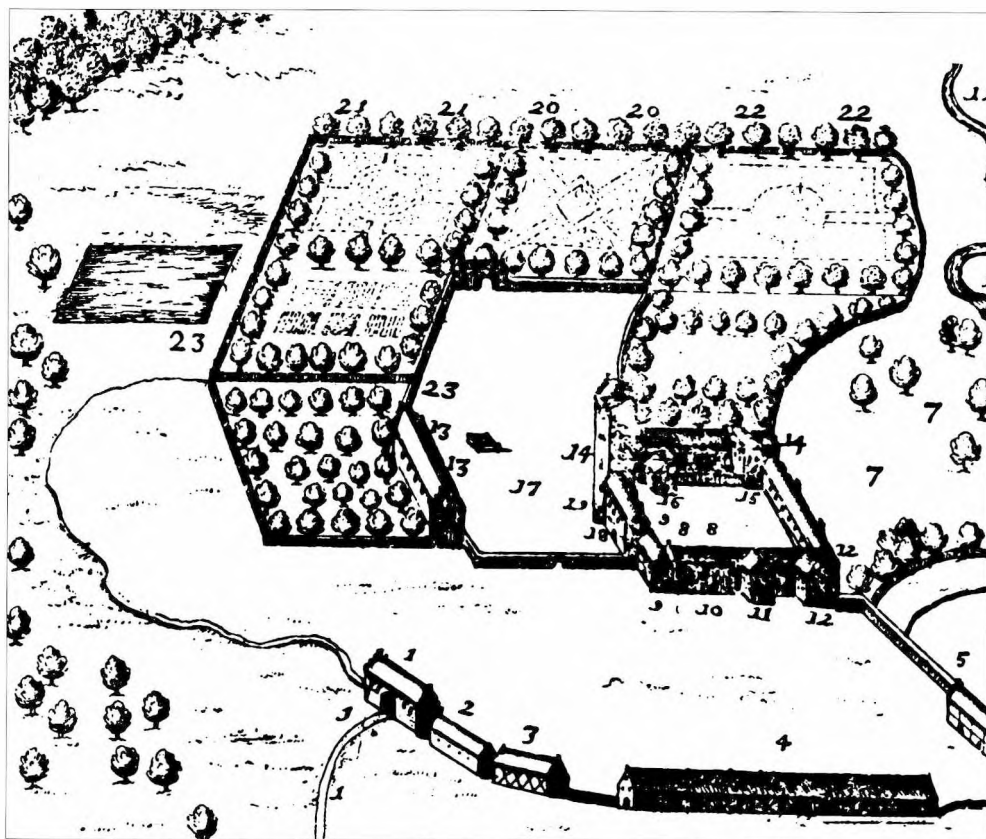
et forlig eller en dom. Over halvdelen "forsvinder" ud af tingbøgerne uden afslutning.¹⁴ Samme billede kan ses i tingbøgerne fra Herlufsholm birk og Sokkelund herred. I Herlufsholm birk drejer det sig om 2/3 af alle sagerne om angreb på liv og legeme, mens tallet for Sokkelund herred er noget mindre, lidt under halvdelen optræder kun som en beskyldning. Oplysningerne i tingbogen kan være meget kortfattede. På birketinget beskyldte Poul Villadsen i Vridsløse Niels Jensen i Vridsløse for at have slået ham, efter at de gildeshuset havde været oppe at skændes om en sæk mel, og Poul Villadsen var blevet kaldt Poul Melsæk. Jens Tygesen i Kalby klagede over, at Hans Lund i Kalby havde slået hans hustru, mens hun gik og rev hø på den øde gårds grund.¹⁵ Ved herredstinget beskyldte Mads Mortensen i Bagsværd Rasmus Lauersen i Bagsværd for at have slået hul i hovedet på hans hustru, hvilket sidstnævnte dog benægtede.¹⁶ Når oplysningerne er så kortfattede, befinder vi os på gisningernes overdrev, når vi skal give en forklaring på, at halvdelen af sager vedrørende slagsmål forsvinder ud af tingbøgerne.

Appel mener, at parterne sandsynligvis nåede til enighed uden om tinget, at de involverede kun brugte tinget i den udstrækning, det var nødvendigt for at presse modparten til et tilfredsstillende resultat.¹⁷ Det er muligt; man kan også henvise til den ovenfor nævnte teori om *skam* og *re-*

integration og så kun anvende første del af denne teori. Den krænkede part kan have ment, at sagen trods alt var for alvorlig til at kunne løses over et krus øl i kroen, hvorfor han har ønsket at markere dette. Det er så sket ved, at han har stået på sin ret og på tinget udpeget sin modpart som den skyldige. Modparten svarede ofte ikke igen, men det var klart for alle i lokalsamfundet, at han var den, der havde begået overgrebet – skammen var hans, og den krænkede part havde fået sin hævn. Kun hvis vi kommer til en dybere forståelse af skammens rolle i samfundet, kan vi komme frem til en vurdering af denne teoris holdbarhed. Det bør også tages i betragtning, at ofte kom parterne fra samme landsby. I Herlufsholm birk drejede det sig om halvdelen af sagerne og i Sokkelund herred om lidt under halvdelen. I 1617 beskyldte Søren Brøgger i Ladby Søren Bødker og dennes hustru for at have kaldt deres tjenestepige en hore, slået hende og forvist hende af tjenesten.¹⁸ I 1629 beskyldte Peder Lauridsen i Buddinge Oluf Andersen for slagsmål.¹⁹ Når den ene part først havde bragt sagen frem på tinget, og det forekommer ofte at have drejet sig om ubetydeligheder, var der ingen grund til at fortsætte. Sagen kunne jo have medført dyb splid i landsbyen og bringe den samhørighed, der var nødvendig i lokalsamfundet, i opbrud. Det var der sjældent grund til, men den krænkede part havde fået markeret sig.

Langt mere besynderligt er det, at også drabssager kunne forsvinde fra retsprotokollerne. Peder Simensen i Skælskør beskyldte i 1618 Peder Hansen i Bøgesø, der sad fængslet på Herlufsholm, for drab på Anders Offersen.²⁰ I 1626 får vi blot at vide, at Hans Skotte i Utterslev under et skænderi om noget stjålet garn havde dræbt Ole Smed.²¹ Den sandsynligste forklaring er nok, at drabsmanden var rømt. I 1631 blev Christen Knudsen i Guderup beskyldt for drab på Peder Jensen i Nørup. Ikke færre end syv personer vidnede i denne bizarre sag. Peder Jyde i Ll. Næstved vidnede bl.a., at da han kom kørende ned ad gaden med et læs møg, holdt Christen Knudsens vogn ved åen. Kort tid efter kom Peder Jensen kørende sammen med Peder Skåning, og da han så en lille økse i Christen Knudsens vogn, tog han den op og spurgte, om det var Christens, hvilket denne bekræftede. Da Peder Skåning lagde øksen i sin vogn, løb Christen Knudsen hen til vognen, tog øksen og sagde til Peder Skåning, “er dett din øxe”, hvorefter han først huggede Peder Jensen i hovedet med den og siden Peder Skåning. Men vi skal til regnskabet for Herlufsholm skole for at finde ud af, at Christen Knudsen rømte efter drabet.²²

Drab var ellers en forbrydelse, der blev straffet hårdt og konsekvent. Ane Peder Baggers i Skovshoved beskyldte således David Hansen fra Ordrup for at være gået ind i deres

Herlufsholm skole uden for Næstved var det administrative centrum i Herlufsholm birk. Porthuset, hvor arrest og fangekælder befandt sig, er markeret med nummer 1. (Resens Atlas, ca. 1670).

hus og overfaldet hendes mand, så han døde tre uger senere. Skønt to mand vidnede, at Peder Bager og David Hansen var blevet forligte, inden førstnævnte døde, blev David Hansen dømt fra sin hals.²³ Da Simon Lauridsen i Holsted tilstod, at han havde

dræbt Hans Jørgensen, der tjente i Holsted, blev han med det samme dømt til at halshugges.²⁴

Flere sager blev i Sokkelund herred ført til doms, end det var tilfældet i Herlufsholm birk. I førstnævnte herred

drejede det sig om godt en fjerdel, mens det i sidstnævnte birk kun var omkring en sjettedel.

Dommene i birket var som regel lempeligere end i herredet, og så kan det oven i købet være svært at se, hvorfor der i nogle af sagerne skulle afsiges dom, mens der ikke skulle det i andre. Niels Christensen i Holsted blev dømt til at "stille sinn huosbunde tilfridz" for under et slagsmål at have givet Troels Pedersen et blåt øje²⁵. Oluf Ingvordsen i Næsby slap derimod for videre tiltale, da han havde slået Peder Gravers hustru med en stav fra gårdet og en sten.²⁶

I Sokkelund herred lød dommen som oftest både på en bøde og erstatning til den skadelidte. Denne praksis fremkom i slutningen af 1620'erne, indtil da havde man været ligeså lempelige som i birket. Om det skyldes påvirkning fra myndighederne i København, er ikke til at afgøre.

Karen Saxis i Gentofte beskyldte Niels Pedersen i Gentofte for at have slået hende med en plovstav, da hun havde krævet en kande øl, fordi hun og nogle andre kvinder havde rensset det korn på Ibstrup, Niels Pedersen var tilsagt til at rense. Flere vidneudsagn fremkom i sagen, men det endte med, at Niels Pedersen blev dømt til at betale løn til badskæreren og til at bøde for svie og smerte, tre mark for nævehug og otte mark for blodhvide. Men det er ikke engang sikkert, at det blev så

dyrt for Niels Pedersen. Der blev nemlig indgået forlig mellem ham og Karen Saxis' mand om, at Niels Pedersen skulle betale denne otte daler,²⁷ hvorefter han skulle være kvit for al tiltale.²⁸

Endnu et problem, når man beskæftiger sig med kriminalitet, er aftingningerne,²⁹ som Hans Henrik Appel også behandler. I tingbogen fra Herlufsholm birk kan man læse, at Peder Knudsen i Ll. Næstved blev stævnet, fordi han ikke havde betalt to slette daler, som Peder Hansen i Ladby havde aftinget med ham på kongens vegne for slagsmål, han havde begået.³⁰ Men det er også det eneste, vi hører til dette slagsmål. I lensregnskabet for Københavns len oplyses det, at Jens Holst i Gentofte havde aftinget 1½ daler 16 skilling, fordi han havde slået Thomas Pedersens hustru.³¹ Men denne sag optræder ikke i tingbøgerne. Da der imidlertid kun findes to sager i lensregnskabet om aftingning for slagsmål, synes det dog ikke at være et spørgsmål, der forrykker det generelle billede.

Ærekrænkelserne

Ser man på sagerne angående ærekrænkelse i Sokkelund herred var det også beskyldningerne, der dominerede; næsten 2/3 nåede aldrig længere end til at være en klage på herredstinget, og lidt under 1/3 endte med forlig. I 1627 beklagede Hans Lauridsen i Buddinge sig over, at hans nabo Rasmus Nielsen havde skældt ham ud for at være en

landstryger, hvilket sidstnævnte dog benægtede.³² At denne beskyldning nok ikke behøvede at føre til en dom er vel forståeligt. Det virker mere underligt, at Peder Smed i Gentofte og Jakob Skolemester tilsyneladende ikke indgik forlig, eller at Peder Smed ikke blev dømt til at betale for de vinduer, han havde slået ind hos Jakob Skolemester, da han skulle have gjort dette midt om natten og desuden overfaldet Jacob med ærerørige ord.³³ Som nævnt er tallene i Herlufsholm birk nok for små til at lave statistik, men her dominerede forliget. Det forekommer ellers graverende nok til at skulle være mere end blot en beskyldning, når tre mænd i Grimstrup beskyldte Hans Dyer i samme landsby for at have givet dem, deres hustruer og børn øgenavne.³⁴

Kun én sag angående ærekrænkelser blev i Sokkelund herred ført til doms, og det bliver mere forståeligt, når vi ser, at godt 80% af alle disse sager involverede parter fra samme landsby. Desværre ved vi ikke, hvad denne sag konkret handlede om. I 1627 beskyldte Rasmus Boesen i Lundtofte tre gange Maren Peder Niensens fra samme landsby for løgn; det oplyses dog ikke, hvad hun skulle have sagt. Men det må have været virkelig graverende, for hun blev dømt til at betale tre mark.³⁵

Hans Pedersen i Emdrup kunne til gengæld gå ind i Hans Bendsens gård i samme landsby med en dragen kårde, hugge i hans dør og skælde ham ud, uden at det medførte anden reaktion

end en beskyldning på tinget.³⁶ Et andet problem er, at det ofte ikke oplyses, hvad skældsordene drejede sig om. Både Hans Madsen og Oluf Andersen i Buddinge såvel som Hans Nielsen og Søren Jensen i Lundtofte indgik forlig om skældsord, uden at ordlyden heraf oplyses.³⁷ Men vi tager næppe meget fejl, hvis den ene har udtalt om den anden, at han var en tyv eller en skælm. Disse to skældsord synes nærmest at have været universelle.³⁸

Også i Herlufsholm birk blev blot en enkelt sag ført til doms. Hans Seiermager i Ll. Næstved beskyldte Peder Skomager for at have truet hans søn med at slå ham for panden og for at have beskyldt Hans Seiermagers hustru for at være en hore. Peder Skomager undskyldte sig med, at han var fuld og ikke kunne huske, hvad han havde sagt. Når sagen blev ført til doms, kan det hænge sammen med, at Peder Skomager tilsyneladende fremturede. Nogle måneder senere blev han på ny stævnet, og Hans Seiermager ønskede, at han skulle bekræfte de ord, han havde sagt til Hans Seiermagers folk. Peder Skomager mente dog ikke, at han havde sagt noget ufordelagtigt til dem om Hans Seiermager og dennes hustru. Hans Seiermager krævede imidlertid sagen afgjort ved rettens midler, og så blev Peder Skomager frifundet, da han benægtede sine ord.³⁹ Selv om Hans Seiermager ikke fik Peder Skomager dømt, kan det også have været et forsøg på at vise, at der var en enkelt i Ll.

Næstved, der ikke ville tåle hans uforkammethed og ønskede at få bragt ham til tavshed. Peder Skomager var nemlig ikke uvant med at skælde folk ud; i november 1616 havde han indgået forlig om skældsord med Laurids Skomager og dennes hustru.⁴⁰

At det forholder sig som ovenfor antyd det, bekræftes muligvis af, at der i materialet fra Herlufsholm birk ikke findes andre end Peder Skomager, der havde for vane at slynge om sig med skældsord. Alle de andre sager er éngangs foreteelser. Det samme billede viser sig i tingbøgerne fra Sokkelund herred; parterne kan muligvis optræde i andre sammenhænge, såsom angreb mod liv og legeme og ulovlig hugst, men der er ingen gengangere i sagerne angående ærekrænkelse. Det, Maren Peder Nielsens fra Lundtofte havde sagt til Rasmus Boesen (se ovenfor) må derfor have været helt utilgiveligt.

Det må have været alvorligere end, da Peder Smed i Ll. Næstved havde kaldt Rasmus Lauridsens hustru for en tæve, der burde stryges til kagen. Rasmus Lauridsen i Ladby havde sidet i Peder Smeds stue sammen med nogle andre og drukket, da Rasmus Lauridsens hustru var kommet for at hente sin mand hjem. Da skulle Peder Smed have råbt, "der schulle fare en deffuell i saadan zakremensche teffuer, de burde att stubes til kagen". Peder Smed hævdede, at han ikke kunne huske, at havde sagt det, fordi

han kunne hverken gå eller stå. Men han vidste intet uærligt med Rasmus Lauridsens hustru. Nogle måneder senere indgik Peder Smed og Rasmus Lauridsens hustru forlig.⁴¹

At Peder Smed så i virkeligheden havde ret, er jo en helt anden sag. Et par måneder efter at sagen mellem ham og Rasmus Lauridsens hustru var afgjort, begyndte en længere sag mellem ægteparret i Ladby og Søren Andersen Jyde. Den indledtes med, at sidstnævnte blev beskyldt for at have slået Maren Rasmuses, når hun afsløgte hans utugtige forslag og endte med, at Maren Rasmuses og Søren Andersen indrømmede, at de havde begået hor med hinanden. Søren Andersen blev derefter dømt 16 daler herfor.⁴² Rasmus Lauridsen havde dog forsøgt at slippe af med både hustruen og det barn, der var blevet frugten af Marens og Sørensen hor, ved at tilbyde Søren Andersen, at han kunne få både Maren og barnet. Men Søren ville kun have barnet. Peder Smed kom dog næppe til at nyde glæden ved at vide, at han havde haft ret, eftersom han døde i løbet af sommeren.

Muligvis fordi det drejer sig om landlige områder, var antallet af kvinder i sager om ærekrænkelse i såvel Herlufsholm birk som i Sokkelund herred en smule lavere, end tilfældet var for f.eks. Helsingør i tidsrummet fra 1612 til 1629. I Herlufsholm finder man kun to sager. Dels sagen mellem Peder Smed og Maren

Rasmuses, som er noget atypisk, eftersom det var Rasmus Lauridsen, der stævnedes Peder Smed, mens det var Maren Rasmuses, der indgik forlig med Peder Smed. Dels en sag, der også endte med forlig, mellem Laurids Rasmussen og Jens Christensens hustru i Tyvelse om nogle skældsord i forbindelse med, at Jens Christensens hustru havde vedkendt sig en gås i Laurids Rasmussens gård.

I Sokkelund herred var der tale om fem sager. Sagen fra Lundtofte, der endte med en dom, er allerede omtalt. Derudover finder man tre beskyldninger og en sag, der endte med forlig. I 1626 beskyldte Mads Jensen i Fuglevads Mølle Karen Davids i Lyngby for at have kaldt ham en tyv og en skælm. Karen Davids benægtede første dette og sagde, at Mads Jensen havde kaldt hendes svend for en "prodt schotte". En uge senere indgik de to parter imidlertid forlig, efter at tre vidner havde bekræftet Karen Davids ord.⁴³

I Helsingør derimod involverede ca. 1/3 af sagerne om ærekrænkelser kvinder. Desuden er der et træk fra Helsingør, der ikke genfindes i de landlige områder. Ingen af disse steder finder man kvinder som både sagsøger og sagsøgte; det gør man til gengæld i ikke mindre end 20% af sagerne i Helsingør. Ikke alene var sager om ærekrænkelser en forbrydelse, der langt hyppigere blev bragt for domstolene i Helsingør end på landet,

men kvinder var også langt oftere indblandede deri.⁴⁴ Det vil være for meget at hævde, at sager om ærekrænkelser var særligt fremherskende i byerne, men personsammensætningen fremviser ikke desto mindre nogle helt klare træk.

Afslutning

Alt efter temperament kan der drages enten en negativ eller en positiv konklusion af analysen af retsprotokollerne fra Herlufsholm birk og Sokkelund herred.

Den negative konklusion ville være, at når det er umuligt at fremsætte sikre tal på omfanget af den begåede kriminalitet, burde man lade være med at beskæftige sig med udviklingstendenser inden for dette forskningsområde.

Den positive konklusion bygger selvfølgelig på intuition og en generel akkumulation af viden. Hvis der var slagsmål og ærekrænkelser i Buddinge, må det samme have været tilfældet i Valby. Det store problem er at give et svar på, hvorledes konflikterne blev løst i de landsbyer, der ikke benyttede sig af domstolene. Spillede bylagene en langt større rolle der end i de landsbyer, der lå nær ved tingstedet? Var dét tilfældet, må det formodes, at de bøder og erstatninger, bylagene idømte, lå på et tilsvarende niveau som domstolenes, for ellers måtte man forvente en afvandring fra domstolene mod bylagene. Når myndighe-

derne gang på gang krævede sager afgjort ved domstolene og ikke ved bylagene,⁴⁵ var det så, fordi myndighederne allerede i det 17. århundrede havde fået øje på de problemer, der er blevet påvist i denne artikel?

Resultaterne viser, at historisk kriminologisk forskning er mulig. Men det bør påpeges, at det kræver velbevandrethed i den internationale forskning,⁴⁶ ellers kommer resultaterne til at svæve frit i luften. Forskellene i retspraksis over hele Europa er af afgørende betydning for at forstå de udslag, kriminalitetsmønstrene viser.

NOTER:

1. *Sokkelund herreds tingbog* (herefter forkortet *Stb*), 14. og 29. november 1621.
2. *Stb*, 12. juni og 3. juli 1628.
3. *Herlufsholm birks tingbog* (herefter forkortet *Htb*), 28. oktober, 4. og 11. november 1633.
4. Se Dag Lindström, "Oärliga mästars och kivande makar. Ett och annat om rättsskipning, kriminalitet och normsystem i 1500-talets Norden", (Svensk) *Historisk Tidskrift* 1994:1, pp. 517-532 for en fortrinlig forskningsoversigt.
5. Jens Chr. V. Johansen og Henrik Stevnsborg, "Hasard ou myopie. Reflexions autour de deux théories de l'histoire du droit", *Annales E.S.C.*, 41 (1986).
6. Eva Österberg, "Brott och social kontroll i Sverige från medeltid till stormaktstid. Godtycke och grymhet – eller sunt förnuft

Men det er lighederne, der afgør en vurdering af de lange linier.

Spørgsmålet om bøndernes retsbevidsthed bliver således en tvetydig størrelse. Vi kan gennem tingbøgerne dokumentere, at hvis tingstedet ikke lå alt for langt væk, så man ikke stort på krænkelser, der var overgået en selv; men var de andre bønderes retsbevidsthed mindre? Det forekommer utænkeligt, at det kan have været tilfældet. Der må have eksisteret alternative fora, hvorfra vi ingen dokumentation har, men hvor disse bønderes retsbevidsthed kunne komme til udtryk.

- och statkontroll ?", (Norsk) *Historisk Tidsskrift* 1991:2, pp. 162f.
7. Se også Eva Österberg, "Kontroll och kriminalitet i Sverige från medeltid till nutid. Tendenser och tolkningar", *Scandia. Tidsskrift för historisk forskning* 57, 1991, p. 79.
8. Jens Chr. V. Johansen, "Ved vejs ende...? Betragtninger ved afslutningen af Landbohistorisk Selskabs udgivelse af ældre danske tingbøger", *Fortid og Nutid* 33, 1986, p. 290.
9. Jens Chr. V. Johansen, "Retssamfundet, retsstaten og retssikkerheden", *Fortid og Nutid* (under udgivelse).
10. Jens Chr. V. Johansen, "Judicial Behaviour in Early Modern Denmark", *Clashes of Cultures. Essays in Honour of Niels Steensgaard*, eds. Jens Chr. V. Johansen

- et al., Odense University Press 1992, p. 99.
11. Oplysningerne bygger på Henrik Peder-sens *De danske landbrug fremstillet på grundlag af forarbejderne til Christian Vs matrikel 1688*. Dr. phil. Karl-Erik Frand-sen har dog oplyst mig om, at man næppe kan formode den store forskel i antallet af gårde og huse mellem den i artiklen be-handlede periode og matriklen.
  12. *Stb*, 20. juli 1626.
  13. *Htb*, 9. september 1633.
  14. Hans Henrik Appel, "Forbrydelse og straf? Slagsmål og sædelighedssager i Skast herred 1635-70", *Bol og By* 1995:1, p. 57.
  15. *Htb*, 31. august 1618 og 13. september 1630.
  16. *Stb*, 20. juli 1626.
  17. Appel (se note 14), p. 57.
  18. *Htb*, 1. december 1617.
  19. *Stb*, 7. maj 1629.
  20. *Htb*, 23. februar og 2. marts 1618.
  21. *Stb*, 6. og 13. juli 1626. Se også *Stb*, 1., 8. og 15. oktober 1629.
  22. *Htb*, 7. februar 1631.
  23. *Stb*, 20. og 27. september 1621.
  24. *Htb*, 21. april 1619.
  25. *Htb*, 8. november 1630.
  26. *Htb*, 14. oktober 1616.
  27. Dette må dog være en skrivefejl for otte mark.
  28. *Stb*, 23. og 30. april, 7. og 21. maj, 4. og 9. juli og 10. september 1629. Sagen kan oven i købet være blevet endnu billigere for Niels Pedersen, da det i sagefaldsregi-stret for Københavns len oplyses, at en, der hed Peder til fornavn, aftingede fire daler med Saxes kone for slagsmål. RA, Regnskab for Københavns len. Sagefalds-register 1629.
  29. Se også Johansen 1992 (se note 10), pp. 100f.
  30. *Htb*, 29. april 1633.
  31. RA, Regnskab for Københavns len. Sage-faldsregister 1627.
  32. *Stb*, 15. marts 1627.
  33. *Stb*, 13. december 1627.
  34. *Htb*, 26. november 1632.
  35. *Stb*, 18. oktober 1627.
  36. *Stb*, 23. september 1630.
  37. *Stb*, 20. september 1627 og 24. juli 1628.
  38. Jens Chr. V. Johansen, "Falster and Elsi-nore, 1680-1705: a Comparative Study of Rural and Urban Crime", *Social History*, 15, 1990, p 104, Erling Sandmo: *Tingets tenkemåter. Kriminalitet og rettssaker i Rendalen, 1763-97*, Oslo: Tingbokprosjek-tet 1992, pp. 61ff. og Walter Rummel, "Verletzung von Körper, Ehre und Eigentum. Varianten im Umgang mit Gewalt in Dörfern des 17. Jahrhunderts", *Mit den Waffen der Justiz. Zur Kriminalitätsge-schichte des späten und der frühen Neuzeit*, eds. Andreas Blauert und Gerd Schwerhoff, Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag 1993, p. 110.
  39. *Htb*, 16. december 1616, 10. februar 1617 og 7. april 1617.
  40. *Htb*, 11. november 1616.
  41. *Htb*, 3. og 17. december 1632, 7. januar og 18. marts 1633.
  42. *Htb*, 3. juni, 17. juni, 1. juli, 8. juli og 2. september 1633.
Et eksempel på en forbrydelseskategori, der i udpræget grad falder ind under begrebet "mørketal" i vore dage, er hustruvold. Men det var også tilfældet i det 17. århundrede. Maren Rasmuses hævdede således på tin-get, at "nar hindis mand slar hinder, komer dett ingen wied wden de selffuer".

Se også Susan Dwyer Amussen, "Being stirred to much unquietness': Violence and Domestic Violence in Early Modern England", *Journal of Women's History* 6, 1994.

43. Stb, 14. og 21. september 1626.
44. Jens Chr. V. Johansen, "Women and the Courts of Law in Elsinore, 1550-1700". Foredrag ved Sixteenth Century Studies Conference i Toronto, 28. oktober 1994.
45. Poul Meyer: *Danske bylag. En fremstilling af det danske landsbystyre paa baggrund af retshistoriske studier over jordsælleskabets hovedproblemer*, København 1949, p. 351.
46. På den 2. nordiske konference i Historisk Kriminologi i Jægersborg (9.-12. februar 1995) gjorde Aud Mikkelsen Tretvik fra Universitetet i Trondheim mig opmærksom på, at hun formodede, at tilsvarende forhold kunne have gjort sig gældende i det 18. århundredes Norge, men at det næppe ville være tilfældet m.h.t. økonomiske tvister (arv, ejendom o.l).

Forbrydelse og straf?

Slagsmål og sædelighedssager i Skast herred 1635-70

af Hans Henrik Appel

Kan man tale om straffesager i 1600-tallet?

1600-tallets retspraksis adskiller sig så meget fra vores, at det er blevet hævdet, at man ikke kan skelne mellem strafferetlige sager og civile søgsmål for denne periodes vedkommende.¹ Det var som regel op til den forurettede selv at påtale og føre sagen; parterne styrede selv i vid udstrækning processens gang, mens retten passivt så til; og sagerne sigtede som regel mod at genoprette den lidte skade ved erlæggelsen af en bod, ikke mod at straffe misgerningen til skræk og advarsel for andre potentielle syndere.

Henrik Stevnsborg har således karakteriseret Ribe Byting 1590-94 som et *“dommerpassivt, nærmest forbrugerstyret organ, hvis kendemærker var det private og det erstatningsorienterede”*.² Omvendt bliver 1600-tallet i europæisk historie ofte betegnet som en central periode i en proces, hvor statsmagten søgte aktivt at håndhæve strafferetten; man taler direkte om en statslig kriminaliseringsproces.³

Kriminalisering gennem lovgivningen

I Danmark ser vi da også ansatser til en sådan proces allerede kort efter reformationen 1536. Indtil da havde kirken behandlet en lang række forbrydelser – “hor og andre åndelige sager”⁴ – men med afskaffelsen af den katolske kirke blev der behov for verdslig lovgivning på disse områder. Det var nu kongen alene, der skulle sikre, at Guds lov rådede i riget; det var ham, der skulle afvende “Guds fortørnelse” ved at slå ned på misdædere. Manddrab, sædelighedsforbrydelser, mened og trolddom blev genstand for særlig opmærksomhed. På disse områder blev der indført livs- og legemsstraffe ved siden af det gamle bodssystem. Allerede i Christian III's reces 1537 finder vi spor af den nye holdning; interessen for retssystemet var stor, og der blev indført et egentligt instanssystem og dommered. Sin kulmination nåede udviklingen dog først under Christian IV, hvor reformationens 100 års jubilæum i 1617 blev fejret med forordninger om bl.a. trold-

Hans Henrik Appel, født 1963, cand.mag. i historie og filosofi ved Københavns Universitet 1992. Siden 1993 ph.d.-studerende ved Institut for Historie, Københavns Universitet. Har skrevet *At være almuens mægtig. De jyske bønder og øvrigheden på reformationstiden* (1990).

folk, unyttig bekostning ved bryllupper og lignende, samt løragtighed.⁵

Dertil kom, at præsterne i 1629 fik tildelt medhjælper, der skulle bistå med at håndhæve kirketugten. Forsømmelige sognebørn skulle indberettes, så de kunne blive bragt på ret køl igen, inden de for alvor gled ud på det skrålplan, der kunne føre til evig fortørbelse for den enkelte og Guds fortørbelse for hele riget. Fra kongemagtens side forsøgte man altså at iværksætte en kriminaliseringsproces.

Fra formel mod materiel bevisførelse

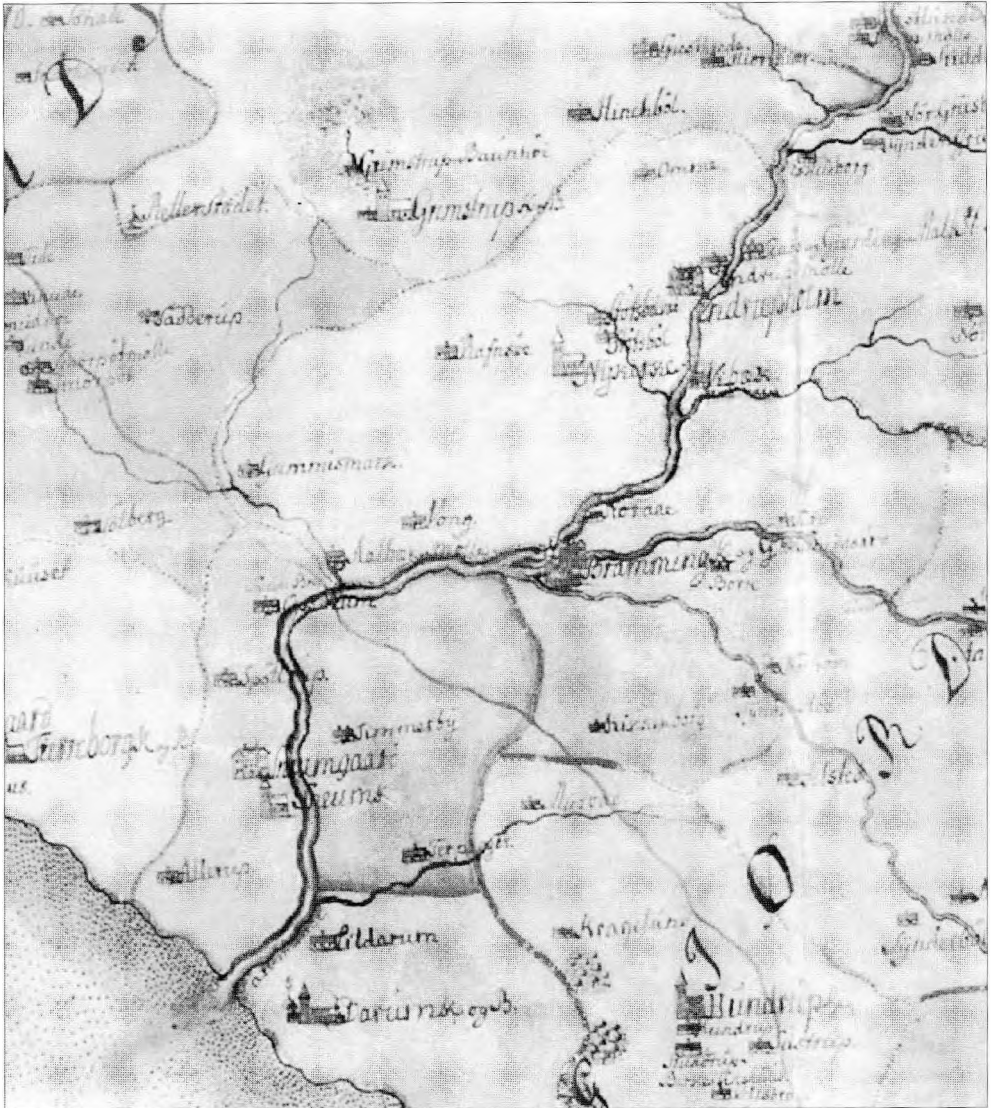
I takt med at øvrighedens interesse for at bekæmpe misgerninger steg, skete der også en forandring i procesmåden. Den middelalderlige partsed med mededsmænd var næsten gledet helt ud af billedet ved indgangen til 1600-tallet. Partseden var et rent formelt bevis. Retten tog ikke stilling til sagens egentlige sammenhæng, men kun til hvilken af parterne, der havde ret til at aflægge ed på sin påstand, og om eden levede op til de formelle krav; nemlig at samtlige mededsmænd skulle sværge på, at eden var "*ren, ikke mén*".⁶ Ikke nok med at partseden som formelt bevis gled ud af praksis omkring år 1600. Christian IV søgte med en forordning af 1635 at begrænse brugen af ed som bevisform i det hele taget, idet alt for mange begik méned, dvs. svor falsk, hvorved man nedkaldte Guds fortørbelse over riget.⁷

Reglerne for bevisførelse synes at have været noget flydende i 1600-tallet, indtil man med Danske Lov 1683 igen fik defineret formelle krav til, hvad der udgjorde et fuldt bevis.⁸ Men udviklingen væk fra parternes edsafleggelse afspejler øvrighedens voksende interesse for at afdække sagens faktiske forhold for at kunne bekæmpe misgerninger.

Den adelige sagefaldsret

Selv om legemsstraffe i stigende grad blev taget i anvendelse, var bødestraffe dog stadig dominerende i retssystemet. F.eks. var landskabslovenes klare bødetakster for slag og sår stadig gældende i slagsmålsager; og p.g.a. af inflationen var deres størrelse ikke overvældende. I modsætning hertil fastsatte Christian IV nye bødetakster for sædelighedsforbrydelser i sin forordning mod løragtighed af 1617, og de var af en helt anden størrelse.

Det veludviklede bødesystem gav måske nok sagerne et præg af erstatningsret, men der var dog ikke tale om rene partsanliggender mellem anklaget og forurettet. Fra gammel tid havde kongemagten haft ret til at opkræve bøder af samme størrelse som den forurettede; en ret, som med Frederik Is håndfæstning 1523 blev uddelegeret til de enkelte herremænd, for så vidt sagerne angik deres tjenere.⁹ Tilsyneladende medførte den adelige sagefaldsret, at overvågningen af den menige befolknings adfærd blev kraftigt intensiveret. Antal-

Udsnit af kort over Skast, Gørding og Malt herreder, tegnet 1762-67 af kaptajn Tøger Reenberg de Teilman, der fra 1749 besad herregården Endrupholm i Nykirke sogn, Skast herred. Fra 1747 afholdt Skast herred fælles ting med Gørding og Malt herreder i et tinghus beliggende i Vejrup sogn, Gørding herred. Men Skast herreds rettersted i Grimstrup sogn, meget tæt på det gamle tingsted i det nordøstlige hjørne af Skast sogn, fungerede stadig og er indtegnet på Teilmans kort. Det kgl. Bibliotek.

let af interesserede i at opspore 'fejltrin' blev mangedoblet. Det var ikke længere kun den kongelige delefoged, der søgte at slå mønt af retsvæsenet. Også fogder på de adelige godser fik et økonomisk incitament til at holde øje med deres bys- og sognebørn og påtale deres forseelser.

Blev sagefaldsretten og dens håndhævelse omdrejningspunktet for en kriminaliseringsproces over for den danske bondebefolkning? Førte sagefaldsretten til, at store og små syndere blev slæbt for retten af øvrigheden for at sikre en økonomisk gevinst, hvorved befolkningen levende fik udpenslet hvad, der var ret, og hvad, der var uret, i domstolenes pædagogiske skuespil?

Sagefaldsretten har ikke været genstand for den store interesse fra danske historikers side. Kun Hans H. Fussing og Thelma Jexlev har foretaget større analyser.¹⁰ I forhold til kriminalitetshistorisk litteratur, hvor svingningerne i antal sager gerne opfattes som udslag af civilisering eller kriminalisering, tolker både Fussing og Jexlev svingningerne som udslag af økonomiske konjunkturer.¹¹ Sex uden for ægteskab og slagsmål opfattes som konstante størrelser, og når antallet af sager svinger, skyldes det, at øvrigheden ikke har anset det for økonomisk opportunt at påtale dem. Det var jo u hensigtsmæssigt at skubbe en trængt fæstebonde ud over fallitens rand og dermed gå glip af de faste indtægter fra ham. Sagefaldsretten

opfattes nærmest som en vandhane man kunne skrue op og ned for efter behag, eller rettere efter hvor meget bønderne nu lå inde med af penge.

At sagefaldsretten fungerede som et aftapningssystem for bøndernes overskudsproduktion, synes ikke kun at fremgå af sagerens antal, men også af bøndernes størrelse; de har ifølge Fussing været nøje afstemt med vandstanden i den enkelte pengekasse. I den forbindelse kommer Jexlev ind på, at en række indførsler i sagefaldsregistre ikke er egentlige bøder. Det er beløb, der er aftalt mellem synder og foged for at undgå en retsforfølgelse. Hvor stort antallet af sådanne uegentlige bøder har været, kan man ifølge Jexlev ikke vurdere; glosen "aftinget" bruges nemlig ikke kun om disse bøder, men også om bøder, der udspringer af en retskendelse.¹² Man kunne måske forklare Fussings iagttagelse af individuelle bødeindbetalinger på denne konto; ligesom man kunne forklare den ved, at bøder for sår og slag i lovgivningen udregnes nøje efter slagenes antal og art.

Øvrigheden havde altså en klar økonomisk interesse i bødesager. Sagerne var ikke 'rene' erstatningssager; de var underlagt sanktioner fra øvrigheden. Dette indebar givetvis en ret for øvrigheden til at påtale dem.¹³ Sagefaldsretten åbnede derved tilsyneladende for en slags offentlig påtale. At øvrighedsbeføjelserne så var uddelegeret til de enkelte herremænd er en anden sag.

Hvad betød dette for retspraksis i et landbosamfund i midten af 1600-tallet? Førte sagesfaldsretten og forsøgene på at afvende Guds fortørnelse til en kriminaliseringsproces, hvor store og små syndere blev slæbt for retten og straffet for deres misgerninger? For at finde ud af bl.a. dette har jeg set nærmere på tingbøgerne og sagesfaldsregistre for Skast herred, Ribe amt 1635-70.¹⁴ Jeg vil her holde mig til de to mest talrige sagtyper i sagesfaldsregistre, angreb mod liv og legeme og sædelighedssager.

Vold og slagsmål

Bortset fra at Christian III indførte livsstraf for manddrab samt en præcisering af proceduren ved fredsbrud, blev vold og slagsmål ikke genstand for ny lovgivning. Det vil sige, at det stadig var landskabslovene, der var gældende ret på dette område. Christen Osterssøn Veylle henviser da også primært til landskabslovene i de relevante afsnit af sin juridiske håndbog fra 1665.¹⁵ I henhold til disse skulle sandemænd, der udgjorde et fast nævn i samtlige jyske retskredse, sværge i sager om manddrab, afhug af lemmer og knivstik. Sandemænd kunne også sværge i 'almindelige' sager om sårsmål, sten- og stavslag. Ifølge Jyske Lov kunne sandemænd også sværge om fredsbrud, men i Skast herred brugte man herredsnævninger (opnævnt for den enkelte sag) i sager om fredsbrud, f.eks. brud på kirkefred eller gårdfred^{15a}. Sager, hvor den

forurettede var blevet berøvet, kunne forfølges med ransnævninger. Men undlod sagsøger at bruge nævninger, kunne den tiltalte ligesom i sager om hug og slag sværge sig fri ved kønsed, dvs. en form for partsed, hvor mededsmændene blev valgt blandt tiltaltes slægtninge.

Selv om lovgivningen opererer med enten nævninger eller mededsmænd i næsten alle former for voldssager, var det meget sjældent, at de blev anvendt i Skast herred. Mededsmænd optrådte slet ikke, nævninger kun i 16 sager ud af godt 250. I alle sager, hvor man stod med et lig, og der herskede tvivl om dødsårsagen, anvendtes der sandemænd, som lovgivningen foreskrev. I to sager om kirkefred og seks om gårdfred blev der også kaldt på nævninger. Det er dog langt fra alle sager, hvor en person angiveligt var blevet overfaldet i sin egen gård, der blev forfulgt som gårdfred. Endelig var der en enkelt sag om sårsmål, hvor en foged kaldte på ransnævninger, efter at en tjenestekarl var blevet genembanket. Grunden til, at det var ransnævninger, og ikke sandemænd, var, at tjenestedrengen var blevet frataget en hest. Sagen er derfor ikke en almindelig sag om sårsmål. I øvrigt nåede ransnævningerne aldrig at træde sammen i denne sag, idet den tiltalte gav sig "*i sin husbonds minde*"¹⁶, hvorved sagen sluttede. Også i flere af de andre sager ser det ud til, at nævningerne aldrig nåede at afsige deres kendelse.

Nævningesagerne drejede sig altså om (mulige) drab og fredsbrud. Navnlig drabssagerne har givetvis optaget sindene, idet den kongelige delefoged eller ridefoged i ugevis tog lange og udførlige vidnesbyrd om afdødes gøren og laden og muligvis også om en eventuelt mistænkt. Det er tydeligt, at øvrigheden var opsat på at forfølge disse sager – og på at afdække alle forhold. Sagerne om gårdfred er for det meste rejst af den forurettede, der ikke i nær samme omfang gjorde sig umage med at underbygge sin påstand over for nævningerne.

Procesforløb og domsafsigelse

Men når hovedparten af sagerne ikke blev forfulgt med nævninger, hvordan forløb de så? Påfaldende få sager ender med en egentlig domfældelse, kun 15 ud af 252. Et enkelt par af sagerne er sikkert blevet opfattet som meget alvorlige af øvrigheden og derfor ført helt til doms. Visselbjergfogden Hans Ladefogeds skud efter præsten Oluf Jørgensen (1638) og tre Tjæreborgmænds overfald på to andre på selve Krogsgård foran adelsfruens vinduer (1664) har i den grad udgjort en anfægtelse af samfundets autoritetsstrukturer, at handlingerne måtte pådømmes og fordømmes offentligt på tinge. De øvrige domfældelser forekommer næsten alle i sager, hvor den forurettede var en kvinde eller en tjenestekarl. Det var sager, hvor parterne ikke var af samme sociale status, og hvor det derfor antageligt ikke har

været så nemt at nå frem til et forlig, hvor den forurettede part fik erstatning, og man fik løst den konflikt, der lå til grund for slagsmålet.¹⁷ Antallet af voldssager, der ender med et forlig eller en voldgift på tinge, er mere end dobbelt så stort som antallet af domfældelser. Men hovedparten af sager bliver slet ikke ført til afslutning på tingstedet. Over halvdelen 'forsvinder' ud af tingbøgerne uden afslutning – og deler man perioden op i tre med de to besættelsesperioder som skæringspunkter, drejer det sig om næsten tre fjerdedele for de to sidste perioders vedkommende.

Sandsynligvis er parterne nået til enighed uden om tinget. Man brugte kun tinget i den udstrækning, det var nødvendigt for at presse modparten til et tilfredsstillende resultat. Selve proceduren i de 'almindelige' voldssager svarer faktisk nøjagtigt til proceduren i gældssager. 'Gældskravet' blev oftest formuleret ved, at man lod sin skade syne; lovgivningen slog så fast, hvor stor bøden for den konstaterede skade skulle være. Derefter gav man dette gældskrav 'adresse' ved at beskyldes – eller ved ed sigte – en person for at have gjort skaden. Herefter var proceduren fuldstændig den samme, som hvis det havde været et hvilket som helst andet pengekrav, der var blevet gjort gældende. Hvis bødebeløbet var under tre rigsdaler forfulgte man sagen med den såkaldte fordelingsprocedure,¹⁸ som loven foreskrev i gældssager af denne størrelse; hvis skaderne var så omfattende, at kravet var større,

fulgte man almindelig domsprocedure. Og det var kun nødvendigt at føre sagen til doms, hvis den anklagede ikke ville indfri det gældskrav, som blev fastslået ved syns- og/eller sigtelsesvidnet.

Ligesom i gældssager kunne sagsøgte komme med indvendinger. Man kunne benægte kravet ved sin ed. Godt nok havde den tidligere omtalte forordning af 1635 søgt at begrænse brugen af sådanne eder ved at forbyde dem i sager, hvor sagsøger førte bevis for sin påstand, men i praksis blev benægtelseseden anvendt gennem hele perioden. Selv i en sag fra 1666, hvor den tidligere slotsskriver anførte, at hans restanceregister havde karakter af fuldt bevis, og at herredsfogden derfor ikke burde tillade benægtelser af hans fremførte krav, er der alligevel nogle personer, der træder frem og benægter ved deres ed.

Tiltalte kunne også vælge at spørge, om anklageren turde aflægge ed på sin påstand, hvilket han i de pågældende tilfælde sjældent turde, hvorefter der som regel ikke skete mere. Der er også et enkelt tilfælde fra 1645, hvor den anklagede meget spidsfindigt påpegede, at han var blevet forfulgt med fordelingsprocedure, selv om sårenes antal medførte, at bøderne var højere end tre rigsdaler; han mente derfor, at han burde frifindes p.g.a. procedurefejl. Dette rettede herredsfogden sig dog ikke efter. Hovedsagen er imidlertid, at sådanne forløb overhovedet ikke adskiller sig fra forløbet i gældssager.

Sagefaldet

Men hvad så med øvrigheden? For som sagt havde øvrigheden et bødekrav i sådanne sager, som den ikke havde i almindelige gældssager. Selv om bl.a. Christen Osterssøn Veylle taler om, at bøder skulle betales senest 15 dage efter, at der var faldet dom, ser det ikke ud til, at en domfældelse var en betingelse for bødeopkrævning. Sagefaldsregistre for perioden indeholder 26 indførsler for slagsmål og fredsbrud, samt en forbrudt boslod efter en selvmorder. Otte af sagerne stammer fra år, der ikke er dækket af tingbøgerne. Alle de øvrige indførsler stammer fra sager, som er blevet behandlet på tinge, inklusive den nævnte selvmorder-sag. Af disse 17 'almindelige' voldssager, blev de 15 afsluttet på tinge, ikke ved en domfældelse, men ved at den skyldige gav sig "*i lensmandens minde*". I de sidste to sager har vi kun en sigtelse i den ene sag og et par vidnesbyrd i den anden. Der er således ikke nogen af bøderne, der er resultat af en egentlig domsafsigelse. Til gengæld er der et par kronbønder, der rent faktisk bliver dømt, uden at deres bøder er indført i registret; i det hele taget er der mange sager mod kronbønder, som tilsyneladende ikke har givet kronen noget bødeafkast.

Det ser ud til, at bøder til øvrigheden også havde karakter af en gældsforbring, som man bedst ordnede uden rettens hjælp. Karakteristisk er det, at samtlige indførsler i sagefaldsregistre angiver, at der var blevet tinget

om bøderne. Ingen af de indførte bøder er resultatet af en retskendelse i snæver forstand. Men hvorfor er det ikke alle implicerede krontjenere, der har betalt? Det kan skyldes – som Jexlev og Fussing var inde på – at man ikke har skønnet det hensigtsmæssigt at presse de pågældende bønder økonomisk ved at gøre bødekravet gældende. Men denne forklaring virker ikke tilfredsstillende, navnlig ikke når man tager bødernes relativt beskedne størrelse i betragtning sammenholdt med flere af de impliceredes status som gårdmænd med pæne besiddelser. Mere sandsynligt virker det, at bøderne netop har været så tilpas små, at øvrigheden ikke har fundet det umagen værd at søge dem inddraget med vold og magt, hvis de skyldige ikke har villet betale.

En anden faktor, som måske har spillet ind, er lensmandens person. Det er påfaldende, at antallet af voldssager i sagesfaldsregistrene faldt, da Albret Skeel (1601-39) ved sin død blev afløst på posten af Gregers Krabbe (1639-51), for så at svinde ind til en enkelt under Mogens Sehested (1651-55) og Otte Krag (1655-58). Parallelt hermed var det stort set kun under Albret Skeel, at de voldsanklagede kronbønder valgte at give sig i lensmandens minde. Måske har de senere lensmænd ikke været interesseret i sagerne, måske har de ikke haft et tilstrækkelig godt greb om administrationsstrukturen til at kunne inddrive bøderne – eller måske har de ordnet sagerne på en anden

måde uden om sagesfaldsregistrene, som de skulle gøre regnskab for over for revisionen i København.

Alternative former for konfliktløsning

Det skal dog bemærkes, at antallet af sager om vold og slagsmål på tinge i det hele taget svinder ind fra 1630'erne til 1660'erne. Om dette afspejler en reel nedgang i antallet af slagsmål er dog tvivlsomt. Efterhånden som tiderne blev økonomisk mere anspændte, har man givetvis i højere grad villet spare på omkostningerne til retssager. Og måske har man benyttet alternative metoder til konfliktløsning. Det er påfaldende, at krige åbenbart efterfulgtes af fald i sagsantallet i de følgende år. Ud over den økonomiske faktor skyldtes dette givetvis, at tinget ikke fungerede i krigstid. Man har været tvunget til at betjene sig af andre institutioner, hvad enten det har været landsbystævnerne eller sognepræsterne, der fungerede som mæglere. Og hvorfor så opgive disse institutioner, når freden meldte sig, og tinget fungerede på ny?

At præsterne har spillet en ikke helt ubetydelig rolle fremgår af to sager. I den ene fra 1656 svarede den anklagede, en velanset foged der efterhånden optrådte på flere herremænds vegne, at sagen slet ikke burde være rejst på tinge, idet han henviste til kapitel 23 (s.61) i Christian IVs store reces af 1643, nærmere betegnet kapitlet om

kirkens embede og myndighed mod ubodfærdige.¹⁹ I dette stykke (“Om hjemlig misforstand”) hedder det nemlig, at tvist og uenighed inden for husstanden samt mellem naboer og venner, kristeligt og bedst bilægges i stilhed og *“uden vidtløftighed og anden eftertale”*. Den forurettede skal først klage til sin sjælesørger, og hvis dette ikke hjælper, skal præstens medhjælpere også inddrages. Først hvis nogen fremturer og stadig ikke vil forliges, skal vedkommende straffes af herskabet.

Kapitlet kan føres tilbage til forordningen om kirketugt 1629. Hensigten har givetvis været at stoppe konflikter i opløbet. Forordningen angav, at lønlige synder skulle tilgives lønligt; der var ikke grund til at skabe unødigt uro i en urolig tid. Der var dog grænser for præsternes beføjelser. Den officielle lutherske teologi skelnede skarpt mellem det verdslige og det åndelige sværd, og man har næppe med forordningen i hånd kunnet hindre en retsforfølgelse – trods det omtalte forsøg.²⁰

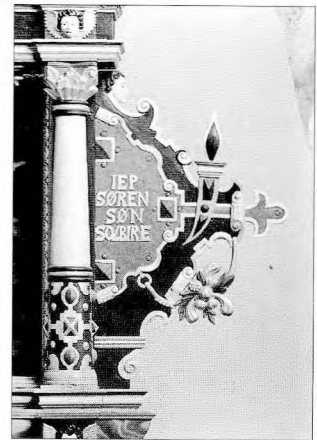
I en anden sag fra 1668 beder et medlem af menigheden direkte sin præst om at straffe en voldsmand. Da menigheden er på vej ind i kirken, kalder præsten synderen ud til sig i kirketårnet; men han vil ikke høre på præsten og går tilbage til sin kirkestol. Da præsten følger efter og spørger ham, hvordan han har kunnet begå en sådan misgerning umiddelbart efter et forudgående skriftemål, tager man-

den bladet fra munden og skælder præsten og den måde, hvorpå han afholder skriftemål, hæder og ære fra. Han mener ikke, at præsten bør blande sig i noget, der angår verdslig ret. På denne baggrund møder præsten op på tinge, tager vidne på det passerede, og spørger synderen, om han, præsten, ikke har ret til at straffe synder, når han har ret til at skrifte dem, hvortil manden intet svarer. Herefter hører vi ikke mere til sagen i tingbøgerne, og den oprindelige volds-sag bliver aldrig behandlet på tinge.

Sædelighedssager

Sædelighedssager hørte i den katolske tid under gejstlig ret. I sager om jomfrukrænkelse havde kvindens slægt ret til bøder af gerningsmanden, men kongen havde det ikke. Det var kvindens slægt, der var blevet krænket og skulle have oprejsning samt erstatning, idet hendes værdi på ægteskabsmarkedet var faldet. Denne side af sædelighedssagerne – de involverede parters mellemværende – hører vi kun om i et enkelt par tilfælde i tingbøgerne. Men navnlig af den ene sag fra 1638 fremgår det, at spørgsmålet var af største alvor. To år efter, at der var blevet betalt bøder til kronen for lejermål, tog manden, Oluf Tamsen, vidne på, at han havde tilbudt Anne Chrestensdatter og hendes far en *“billig minde”*. Hvis de ikke ville stille sig tilfreds dermed, ville han kun betale sine bøder efter lovens takst.

Jep Sørensen fra Solberg var sammen med Niels Lauridsen Saderup kirkeværge i Skast sogn. I 1620 sørgede de for en ny altertavle til Skast kirke. Til gengæld blev de begge portrætteret på altertavlens storvinger, og fik deres navne indskrevet herpå. Jep Sørensen (højrevendt portræt) var Ribe hospitals foged i herredet. I tingbøgerne kan man bl.a. læse, hvordan han ihærdigt søgte at indkræve bøder fra et par modvillige bønder, der havde været oppe at slås. En sådan ihærdighed var ellers sjælden blandt fogderne. (Foto: Danmarks Kirker).

Annes far Chresten Jensen ville imidlertid have Mads til at gifte sig med hende. Han påpegede, at hvis Mads var en dannemand, ville han ægte pigen, og derudover tilbød faderen ham en klækkelig medgift på 150 dlr. Hvis Mads imidlertid stadig nægtede at gifte sig, ville faderen til gengæld have 100 dlr eller et andet beløb, som neutrale opmænd kunne finde frem til. Det var altså det meste af medgiften, Chresten ville have hjem. Sagen var omkring *“de gode kapitelsher- rer”*,²¹ der mente, at Oluf på baggrund af et løfte burde rette sig efter, hvad uvildige dannemænd fandt passende, samt at han skulle sagsøges for beløbet til tinge. Han blev i henhold

hertil dømt til at voldgive sagen eller betale, hvilket han dog ikke gjorde. Hvad sagen endte med, ved vi ikke.

Det er imidlertid den anden side af sagen, øvrighedens bødekrav, vi som regel hører om. Vi må gå ud fra, at parternes mellemværende normalt er blevet ordnet mindeligt uden om tinget, hvad enten det har været efter gensidig overenskomst, voldgiftsmænds kendelse eller måske sognepræstens vejledning.

Lejermål

Hovedparten af sædelighedssagerne drejer sig om samleje mellem ugifte, de såkaldte lejermålssager. Der er

dog eksempler på, at gifte personer, som oftest mænd, var involveret, hvorved der blev tale om hor, og bødetaksterne blev væsentligt forhøjet. Det gjaldt for alle, at flere gentagelser ifølge loven førte til legemsstraffe. I praksis var det kun de samlejer, der i bogstaveligste forstand bar frugt, der blev retsforfulgt, og netop derfor var det kun sjældent, at spørgsmålet om bevis blev aktuelt i lejermålssager. At samleje havde fundet sted var jo i disse tilfælde vitterligt for enhver.

Der er dog en håndfuld sager, hvor der herskede tvivl om faderens identitet. I disse sager lagde man vægt på, hvem kvinden udlagde under fødslen, idet man gik ud fra, at en kvinde næppe turde sværge falsk i en situation, hvor hun i den grad havde brug for højere magters hjælp. En sådan udlæggelse kunne dog modgås. Således blev en udlagt barnefader frifundet af retten på trods af udlæggelsen, da han lod 5 gårdmænd vidne på, at han var udenlands, da det påståede samleje skulle have fundet sted.

En enkelt sag dukker op på tinge, fordi kvinden over for sin præst har tilstået, at hun af had og avind mod en anden kvinde havde udlagt kvindens mand til sin barnefader. Nu var hun imidlertid af sin samvittighed blevet tvunget til at bekende for præsten, at faderen var en tjenestekarl, der havde tjent sammen med hende. Udlæggelser kunne således bruges af kvinden som instrument, enten til at hævne sig på

en fjende eller til at presse en ugift mand til giftermål. Måske derfor blev udlæggelserne ikke anset for i sig selv at udgøre et fuldt bevis.

Men bortset fra disse udlæggelsessager behandles lejermålssagerne næsten udelukkende som rene gældssager. Det hedder også i sagerne, at en person bliver tiltalt for sine bøder, ikke for at have begået 'forbrydelsen'. Interessant nok er der mange lejermålssager i sagesfaldsregistre, som ikke er at finde i tingbøgerne, ligesom der er sager med kronbønder, som ikke er at finde i registrene. Og ser vi på de 5 personer, som både figurerer i registret og bliver stævnet for deres lejermålsbøder, er det påfaldende, at samtlige stævninger finder sted, efter at de pågældende registre er afsluttet. Man betalte således ikke sine lejermålsbøder, fordi man blev dømt; man blev dømt, fordi man ikke betalte.

Et barn født uden for ægteskabet fungerede med andre ord som et gældsbrev til øvrigheden. Der var ikke anledning til diskussion. Kun i et enkelt tilfælde søgte den kongelige ridefoged at få en række personer til at bevidne et samleje i marken under høsten. Men det var et samleje, der havde fundet sted 1½ år tidligere, og sagen havde været omkring landstinget, så det drejede sig givetvis om mere end en simpel lejermålssag. I øvrigt havde ingen af vidnerne set noget; en enkelt ville dog først svare, når hun fik foretræde for lensmanden i egen høje person.

Incest, sodomi og spædbarne- drab

Lejermålssagerne hørte imidlertid til i den milde ende af spektret af sædelighedssager. Incest og sodomi var i den grad egnet til at nedkalde Guds vrede over rigerne, at sådanne forseelser skulle straffes med dødsstraf. Det kan heller ikke undre, at drab på nyfødte var halsløs gerning. Bestemmelserne herom var udformet således, at hvis en kvinde havde født i dølgsmål, dvs. uden vidner, og hun ikke fremviste et levende barn, skulle hun betragtes som barnemorder og miste livet.

Sagen mod Jørgen Møller og Birete Nielsdatter

To af de mest omfattende og interessante sager i Skast herreds tingbøger fra perioden drejer sig netop om incest og fødsel i dølgsmål. Den første sag fra 1639 – mod mølleren Jørgen Nielsen i Rovst mølle og hans sted-datter Birete – drejer sig om incest. En sådan sag var ikke kun til Guds fortørnelse, den var også retligt langt mere kompliceret end en lejermåls-sag. Både Jørgen og Birete påstod nemlig, at en Poul Mortensen var barnefader, og Birete og Poul var blevet trolovet blot 4 dage efter, at Birete havde åbenbaret sin tilstand for Jørgen, inden de så hurtigt som muligt var blevet viet.

Den kongelige ridefoged kunne derfor ikke bare henvise til barnet som bevis; han måtte på anden vis søge at

dokumentere sin påstand. Det gjorde han først og fremmest ved at henvise til 'almindelig' adfærd. Forældre plejede ikke at tilgive den slags så hurtigt, Jørgen havde lovet dem en bolig med det samme, og Jørgen havde ikke foretaget sig noget over for lensmanden før at aflive rygterne om hans faderskab. Omvendt havde Poul over for agtværdige sogneboere benægtet at have haft noget med Birete at gøre, da de første rygter meldte sig, og siden, omkring tidspunktet for brylluppets indgåelse, havde han ikke gjort indsigelser mod at få øgenavnet Poul Købekusse. Endelig havde Jørgen og Birete flere gange afgivet modstridende forklaringer om forløbet, og Jørgen havde, mens han sad fængslet på Riberhus, sendt budt til Birete om, at hun skulle passe på, hvad hun sagde.

Jørgen på sin side byggede sit forsvar op ved at bagatellisere det sidstnævnte forhold og ved at sige, at han skam havde tænkt sig at forklare sig for lensmanden, når han alligevel skulle til slottet i andet ærinde, men i første omgang havde han blot bedt sin sognepræst gøre det. Desuden fik han Birete og Poul til at sværge på deres påstand, og han lod sognemænd sværge på, at de ikke havde bemærket noget mistænkeligt, men at han tværtimod altid havde skikket sig som en ærlig dannemand. Da fødslen havde fundet sted, kunne han endvidere lade barselskvinderne sværge på, at Birete under fødslen havde udlagt Poul. Men trumfkortet hev han først frem under

den afsluttende procedure, lige inden nævningerne skulle træde sammen. Fogden havde ikke ved sin ed sigtet ham for sagen, og ifølge loven måtte nævninger ikke tage stilling til en anklage, som ikke var baseret på en personlig sigtelsesed. Han havde flere gange anmodet fogden om at sigte ham, så han kunne 'lovværge' sig (dvs. benægte med mededsmænd), uden at fogden reagerede. Det gjorde han heller ikke nu, hvorefter nævningerne frikendte Jørgen og Birete.

Sagen mod Maren Iversdatter

I den anden sag fra 1648 var der ikke den store tvivl om skyldsspørgsmålet. Maren Iversdatter havde bekendt, at hun ikke blot en gang, men to gange havde født i dølgsmål. I det ene tilfælde hævdede hun, at barnet var dødt ved fødslen, i det andet havde det gispet lidt, inden hun begravede det. Efter at sagen havde været for landstinget, der overlod det til herredsfogden med domsmænd at fælde dom i sagen, blev Maren dømt til døden. Hun blev derefter forhørt af sognepræsten og skolemesteren på herregården Visselbjerg i en uge, inden hun blev henrettet på næste tingdag. Desværre er sagen fra januar-februar 1648. Desværre, fordi vi ikke har tingbøgerne fra 1646 og 1647, så vi kan ikke være sikre på, at sagen ikke har været behandlet på tingene tidligere. Det har den første fødsel dog næppe; for i så fald burde Maren have været henrettet med det samme. Endvidere bliver hun i forbindelse med

forhørene omkring 1648 bedt om at udlægge faderen fra den første sag, hvis identitet altså ikke var blevet fastslået tidligere. Dette første forhold var dog ikke forblevet ubemærket i lokalsamfundet. Hvad baggrunden end har været, var Maren blevet malket i 1646 (hun levede adskilt fra sin ægtemand, efter at hun mindst én gang tidligere havde bedrevet hør, så muligvis har hendes rygte alene været anledningen), og hun havde ved den lejlighed givet mælk. Men det var altså først, da hun igen i 1647 var blevet malket og på ny havde givet mælk, at lavinen begyndte at rulle.

Hvis sagen fra 1646 vitterligt har fået lov til at gå upåtalte hen i første omgang, hænger det givetvis sammen med, at den mandlige part var Visselbjergs foged Morten Nielsen. Det var normalt ham, der påtalte sager, der angik Visselbjergs tjenere, også sædelighedssager – bl.a. mod Hans Lauridsen for legemlig omgængelse med en ko og mod et bortrømt fætter-kusine par, der var berygtede for blodskam. Det var måske først da adelsfruen, Margrethe von Ahlefeldt, i den anden sag hørte rygter om forholdene, at hun hentede Anders Jensen i Varde til at føre begge sagerne for sig.

Under processen råbte Morten mindst to gange ind til Maren, der sad indespærret i sit eget hus. Første gang, da hun havde været til forhør på Visselbjerg: "*ja, nu har du snakket herligt og skilt dig selv ved dit liv og*

andre ved deres penge og gods". Anden gang, dagen inden hun skulle til Viborg landsting. Dersom hun blev dømt, "*da på det sidste, når du skal miste livet, da sig nej for alt det, du tilforn har bekendt*". Morten var ikke den eneste, der var betænkelig ved udviklingen. Marens fangevogter på Visselbjerg havde sagt, at hun ikke skulle sige, at nogen havde haft med hende at gøre, for i så fald ville de blive skilt af med deres gods og penge. En tredje mand, Peder Nielsen i Brøndum, stak af. Rygterne gik, at han også havde været i lag med Maren, hvilket Maren dog til det sidste benægtede. Men hun havde været i Billumtarp for at hente Anne Peders til ham, og i øvrigt havde Peder også besøgt Anne i Varde. Adelsfruen sendte derefter sine folk ud efter Peder, men hans kone forklarede, at han var stukket af.

Man fornemmer, hvordan sagen mod Maren sendte kraftige rystelser gennem lokalsamfundet. Noget kunne tyde på, at de lokale gårdmænd har betjent sig af berygtede kvinder som Maren og omvandrende kvinder som Anne, når de havde behov for det. Når det kunne passere, hang det sikkert sammen med, at Morten foged selv var med i denne lokale mandeklub. Øvrigheden, i form af Margrethe von Ahlefeldt, slog hårdt ned på Maren i henhold til lovens ord; Maren blev henrettet ved tingstedet. Morten foged kom kortvarigt i unåde, men efter et par år indtog han atter sin plads. Det

samme gælder Peder Nielsen Brøndum og den anden udlagte barnefader, Chresten Backensen. Men om sagen har afskrækket dem fra at genoptage deres aktiviteter vides ikke.

Fogdernes rolle

Jørgen Møller fra den første sag lod sig ikke helt afskrække. 3-4 år senere måtte han bøde for at have beligget en tjenestepige. Vi ved selvfølgelig ikke, om han var uskyldig i anklagen for incest. Vi ved kun, at nævningerne lagde fogdens manglende sigtelsesed til grund for deres kendelse. Måske var også den kongelige ridefoged, Jacob Jensen, uvillig til at rydde eller rode op i lokalsamfundets gøren og laden. Han gjorde sin pligt ved at rejse sagen og få Jørgen Møller til at gå med i et spil, der udtrykte og udpenslede den herskende ordens normer og værdier for den tilhørende tingskare. Hvorfor skulle han dog lade sig involvere personligt i sagen ved at sværge Jørgen sagen på? Dels satte han måske selv sin salighed på spil, da han vel ikke kunne være 100% sikker på sagens rette sammenhæng; dels brød han sig måske heller ikke om udsigten til at se mølleren henrettet af hensyn til nogle normer, som han ikke nødvendigvis selv har delt.

I en af de få sager om berigelsesforbrydelser i materialet kommer det frem, at heller ikke den kongelige defoged, Niels Lauridsen, var særlig emsig. Han havde godt nok selv

påtalte sagen, da han tilfældigt havde overværet, at Maren Clauses beskyldte Niels Chrestensen for at have taget hendes vædder. Efter at der var taget en mængde vidnesbyrd, skulle Niels' far Chresten Mikkelsen angiveligt have bedt Oluf Beck om at gå til delefogden for at høre, om sagen ikke kunne ordnes uden om tinget og øvrigheden. I så fald ville han gerne betale delefogden for hans umage, enten i form af rede penge, og hvis han ikke havde nok, så i form af et gælds-brev.

Den 12.4.1638, to dage efter at sagen var taget op på tinge, drog Oluf sammen med Chresten Mikkelsen til delefogden og bad denne om at gå med til ridefogden i Varde *“og hjælpe til gode, at den sag... kunne blive nedstukken og stille, at det ikke skulle komme for øvrighed. Han befrygtede sig, at både han og hans søn skulle komme udi stor ulejlighed, og fortrød hårdt, at det var kommen til ting”*. Delefogden svarede imidlertid, at *“den sag var kommen til ting, og ikke vidste, at samme sag kunne nu blive nedstukken uden øvrigheds minde”*. Endvidere bevidnede Oluf sammen med Niels Jensen, at Chresten Mikkelsens anden søn Hans, havde været hos delefogden og sikret sig, at han ikke ville lade dem uret ske, så vidt det var ham muligt. Men nu ville Hans have Oluf til at gå til fogden og bede ham *“at skaffe det sådan, at vidnerne skulle ikke være dem onde om samme vædder”*.

Niels Lauridsen svor på, at Chresten vitterligt havde kontaktet ham og bedt ham om at standse sagen, og Chresten vedgik da også, at han var hos delefogden og bad ham om ikke at *“falde ham over udi denne sag”*. Men hvad Oluf Becks samlede vidnesbyrd angik, benægtede Chresten det, og sagde, at Oluf *“af had og avind vidnede ham usandt på”*.

Selv om Oluf har forsøgt at bringe Chresten Mikkelsen i fedtefadet ved at smøre tykt på historien, synes det dog at stå fast, at Chresten opsøgte delefogden og prøvede at få ham til at afbryde sagen. Niels Lauridsen udtrykker ikke uvilje mod tanken, men da han har rejst sagen på tinge, kan det nu kun ske, hvis øvrigheden går med til det.

Afslutning

Kan man tale om strafferetlige sager ved Skast herredsting? Tjah. Det synes givet, at herredets beboere ikke var glade for øvrighedens sagesfaldsret, og at de bl.a. af den grund i en vis udstrækning søgte at undgå, at sagerne kom på tinge. Man må antage, at det derfor har været nemt for den forurettede at presse sagvolderen til en ganske god erstatning uden om tinget. Noget kunne tyde på, at fogderne anerkendte en sådan praksis. Dette behøver dog ikke at være udtryk for, at fogderne ikke var loyale over for deres herskab. En retskendelse i vor forstand var ikke nødven-

dig for at opkræve bøder. F.eks. fungerede en uanfægtet sigtelse i praksis som en dom, ligesom en barnefødsel uden for ægteskab vel sagtens gjorde det. Domsafsigelser var sjældne foreteelser, navnlig i de rene bødesager.²² Fogderne afskar sig altså ikke fra at opkræve bøder ved ikke at rejse sag. Og formåede parterne at løse konflikten ved f.eks. præstens mellemkomst, fik man måske ikke nogen økonomisk fortjeneste på sagen, men man undgik uro i lokalsamfundet, samtidig med at præsten tog sig af selve det syndige i handlingen. Uluthersk, ja, men effektivt.

De almindelige sagesaldssager er vanskelige at forstå, hvis man betegner dem som straffesager i moderne forstand. Men de er lige så vanskelige at forstå, hvis man slår dem i hartkorn med almindelige gældssager, hvori øvrigheden ikke havde interesse. Det vil derfor måske være mest passende at betegne dem som sagesaldssager.

Men ved siden af sagesaldssagerne var der en gruppe mere alvorlige sager om forbrydelser, der i særlig grad nedkaldte Guds fortørnelse over rigerne, såsom manddrab, trolddom, selvmord, spædbarnedrab, incest og sodomi. Her var der andet og mere end det økonomiske mellemværende mellem parterne og øvrigheden på spil. Disse sager blev forfulgt af øvrigheden med stor ihærdighed. Fogderne var måske ikke specielt nidkære i tje-

nesten i disse sager – og lokalbefolkningen i egenskab af vidner og nævninger synes ikke at have været glade ved udsigten til en domfældelse. Men alene truslen om livs- og legemsstraffe og de lange, udførlige sagsforløb har givetvis været med til at formidle det forkastelige i disse handlinger til herredets øvrige beboere, der fremover vidste, hvad de risikerede ved at begå en sådan synd. Endelig blev også sager, hvor den herskende orden var blevet udfordret, ført igennem til doms. Det var også i disse sager hensigtsmæssigt at bruge tingstedet til at markere, hvad man ikke kunne slippe af sted med.

Henrik Stevnsborg konkluderer i sin ovenomtalte artikel om retstilstandene i Ribe, at begrebet straffesager bedst og klarest lader sig definere som sager påtalt af øvrigheden, og som potentielt kunne munde ud i afskrækkende sanktioner. Selv om forholdene i Skast herred langt hen ad vejen svarer til forholdene ved Ribe byting og for så vidt også ved Ribe rådstueret, vil et sådant kriterium ikke være knivskarpt for Skast herreds vedkommende. Det er i mange sager svært at fastslå, hvem der egentlig rejste sagen – og de klækelige bødestrafte, der var forbundet med hor og fredsbrud, optog i høj grad landboerne og gav anledning til bekymring. Stevnsborgs definition har fat i noget helt centralt; men stadig har de moderne begreber svært ved at inddele 1600-tallets retssager

på en sådan måde, at man forstår periodens retssystem. Det vil således nok være mest befordrende for forståelsen af 1600-tallets retsvæsen at slå fast, at sagesfaldsretten, værnet om samfundsordenens autoritet og frygten for Guds fortørnelse gjorde, at nogle sager skilte sig ud fra den øvrige sagsmængde, sidstnævnte meget mere end førstnævnte.

Selv om konge og rigsråd ønskede at styre samfundet gennem lovgivning og kontrol med retsvæsenet, var det endnu her ved 1600-tallets midte begrænset, hvor stærkt dette ønske var slået igennem i Skast herred. Det gjaldt stort set kun sager, der i særlig grad kunne nedkalde Guds fortørnelse; kun i disse tilfælde finder man sagsforløb, der svarer til vores forestillinger om straffesager.

NOTER:

1. Se navnlig Jens Chr. V. Johansen og Henrik Stevnsborg: "Hasard ou myopie. Réflexions autour de deux théories de l'histoire du droit", *Annales E.S.C.* 41, 1986, s. 601-624. Se også Henrik Stevnsborg: "Tak Gud min søn, at du ikke kom for Ribberret.' Retspleje i Ribe 1590-94", *Tradition og kritik. Festskrift til Svend Ellehøj den 8. september 1984*, red. Grethe Christensen m.fl., København 1984, s. 205-233.
2. Henrik Stevnsborg 1984 (se note 1) s. 226.
3. Se navnlig Robert Muchembled: *Die Erfindung des modernen Menschen. Gefühlsdifferenzierung und kollektive Verhaltensweisen im Zeitalter des Absolutismus*, Hamburg 1990, kapitel 3: "Die Kriminalisierung des modernen Menschen", s. 124-186.
4. Hor var en åndelig sag, da den angik sjælens frelse. Selv om sædelighedssager med reformationen blev et anliggende for verdslig ret, blev ægteskabssager dog allerede i 1540'erne overdraget til 'tamperretten'.
5. *Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660*, red. V.A. Secher, 3, København 1891-94, s. 514f.
6. Se H. Sylow: *Den materielle Bevisteoris Udviklingshistorie i dansk Ret*, København 1878.
7. Secher (se note 5) s. 632f.
8. H. Sylow (se note 6), s. 75f.
9. *Samling af Danske Kongers Haandfæstninger, af Geheimearchivets Aarsberetninger*, København 1866-68/1974, s.78.
10. Hans. H. Fussing: *Stiernholm len 1603-1661. Studier i Krongodsets Forvaltning*, København 1951, og Thelma Jexlev: "Lensregnskabernes sagesfaldsregistre. Kan de bruges til en vurdering af retspraksis i det 16. og 17. århundrede?" i Grethe Christensen m.fl. (red): *Tradition og kritik. Festskrift til Svend Ellehøj den 8. september 1984*, København 1984, s. 163-181.
11. En fylldig oversigt over den nordiske, kri-

- minalitetshistoriske litteratur er at finde i Kåre Tønnesson (red): *Normer og sosial-kontroll i Norden ca. 1550-1850. Domstolene i samspill med lokalsamfunnet, Det 22. nordiske historikermøte Oslo 13.-18. august 1994*.
12. Om aftingninger se også Jens Chr. V. Johansen og Ditlev Tamm: "Kongens ting, byens ting og bondens ting – studier i det danske retssystem 1500-1800", *Fortid og Nutid* 1992, s. 91f.
  13. Om påtaleretten se bl.a. Jens Ulf Jørgensen: "Ting og Rettersted" i Axel Steensberg (red): *Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede, 1620-1720*, København 1969, s. 326. Se dog også Jørgen Mikkelsen: "Retsvæsenets udbygning i Danmark" i Harald Winge (red): *Lokalsamfund og Øvrighed i Norden ca. 1550-1750*, Oslo 1992, s. 68f, hvor han ikke nævner en sådan påtaleret for øvrigheden, men kun hæfter sig ved, at øvrigheden kun i enkelte sagtyper som manddrab havde påtalepligt.
  14. Tingbøgerne er overleveret med enkelte lakuner. Ud over de to besættelsesperioder 1644 og 1657-60, hvor der slet ikke blev afholdt ting, mangler bøgerne fra 1635, 1641-43, 1646-47, 1650 og 1670. Hvad sagefaldsregistre angår, er de slet ikke overleveret fra 1660 og frem efter omlægningen af len til amter. Herudover er det kun besættelsesårenes registre, samt registrene fra maj 1646 til maj 1648, hvor lenet var på afgift, der mangler. Tingbøgerne fra 1636-40 er udgivet af Landbohistorisk Selskab. De øvrige findes i Landsarkivet for Nørrejylland og er tilgængelige i Rigsarkivet i form af mikrofilm. Lensregnskaberne fra Riberhus len er også at finde i Rigsarkivet.
  15. Christen Osterssøn Veylle: *Glossarium Juridicum Danico-Norvegicum*, København 1665, genoptryk 1977. Første udgave blev trykt i 1643, anden ændrede udgave i 1652.
  - 15a. Dette var i overensstemmelse med Christian III's reces af 1551.
  16. At give sig i sin husbonds minde ville sige at overlade det til herremanden at bringe sagen til afslutning. Det var derved op til ham at afgøre, om der skulle betales bøder, og i givet fald hvor store disse bøder skulle være.
  17. Det er meget betegnende, at når et slagsmål blev forligt eller voldgivet, skulle parternes øvrige stridigheder løses samtidigt. Det var givetvis usikkerhed og strid omkring parternes indbyrdes forhold, der var sagernes egentlige kerne, ikke slagudvekslingen i sig selv.
  18. Sagsøger fremsatte her sit krav på tre tingdage. Hvis sagsøgte ikke mødte og enten betalte eller anfægtede kravet, blev han fordelt på 4. ting. Hermed skete der en række indskrænkninger i hans juridiske dispositionsevne. Han kunne bl.a. ikke selv rejse sag. Disse indskrænkninger varede, indtil han havde betalt gældsfordringen samt en tillægsgøde.
  19. Secher (se note 5) V, s. 182.
  20. Hermed en tak til ph.d-studerende Jesper Thomassen for hans redegørelse for intentionerne i 1629-forordningen og 1643-recessen.
  21. Der sigtes hermed givetvis til tamperretten, der tog sig af ægteskabssager.
  22. Se herom Poul Meyer: "Dom og dele", *Bol og By* 4, København 1963, s. 40.

Fra slagsmål til søksmål

Bøndernes forhold til retten i Norge på 1600- og 1700-tallet¹

af Erling Sandmo

Innledning:

Fra frihetskamp til forbrytelse

Sommeren 1649 reiste Hågen, som skulle tiltre i sin nye stilling som kapellan på Tynset, opp gjennom den lange Østerdalen i det indre norske østlandet. Veien gikk gjennom Rendalen, og kapellanen stanset for natten på gården Elvvaal. Der satte han seg på bakken utenfor huset og snakket med sin vert og navnebror Hågen Vestgaard. Bonden ble etterhvert ubehagelig og kom med mye "slem tale". Blant annet trakk han kapellanens prestestatus i tvil, og forlangte å få se kallsbrevet hans. "Dette er ikke et kallsbrev, det er et skambrev!", ropte Vestgaard, til stor fortørnelse for gjesten. "Betakk eder", sa kapellanen: "Jeg kan en gang komme til å legge hånden på ditt hode". "Ja, legger du den ikke på min rompe, skal du ikke legge den på mitt hode", svarte Vestgaard.

Akkurat da kom Vestgaards nabo Olav og sa til kapellanen at han kunne losjere hos ham, siden han "ikke måtte nyte fred" hos Hågen på Elvvaal. "Du kan dra hvor du vil! Dumme skjelm!" ropte Hågen til sin gjest, og dro ham etter håret opp fra bakken mens han kom med så mange skjellsord at vitnene slett ikke kunne huske dem da kapellanen reiste sak mot Hågen Vestgaard en tid senere.²

Vi vet ikke hvordan denne saken endte. Men tildragelsen er av et slag som har hatt en viss appell til norske historikere: Den spotske, stivbeinte, fremmedfiendtlige og autoritetsfornekten- de Hågen Vestgaard er en slags karikatur av den frie norske bonden. Tenker vi oss at den nye kapellanen som litt troskyldig gir fra seg kallsbrevet sitt er dansk – noe som er nokså sannsynlig – kan vi se en klassisk kultur-

Erling Sandmo, født 1963. Cand. philol. 1991, Universitetsstipendiat ved Universitetet i Oslo. Publisert bl.a. *Tingets tenkemåter: Kriminalitet og rettssaker i Rendalen 1763-97* (Oslo 1992), "Tingets tenkemåter: Kriminalitet og rettssaker i Rendalen 1763-97" i (Norsk) *Historisk tidsskrift* 2/1991, "Maktens beroligende blick: Historiske teorier om sivilisering og disiplinering" i *Scandia* 1/1994, "Æren og ærekrenkelsen" i Kåre Tønnesson og Sølvi Sogner (red.), *Normer og sosial kontroll i Norden ca. 1550-1850. Domstolene i samspill med lokalsamfunnet* (Rapport II fra Det 22. nordiske historikermøte, Oslo 1994) og "Tapte horisonter: Om tidsforståelse og framtidvisjoner i Norge på 1600- og 1700-tallet" i *Arr. Idéhistorisk tidsskrift* 1/1995.

konflikt her, mellom den fattige, ukuelige nordmannen og den danske representanten for myndighetene.

Akkurat dette aspektet ved historisk kriminalitet har opptatt norske historikere lenge før feltet i seg selv ble et internasjonalt populært forskningsområde. Fordi konflikter med øvrighet og myndigheter så ofte var konflikter med dansker, er kriminaliteten nærmest en del av historien om vår kamp for selvstendighet. Det klassiske arbeidet i så måte er Halvdan Kohts *Norsk bondereising*, som analyserer bøndernes strid med øvrigheten som en klassekamp som leder fram til en endelig politisk seier.

Dette er kanskje det mest særegne ved Norge i kriminalitetshistorisk sammenheng. For oss lyser det av en del skikkelser som i andre nasjonale historier ville vært rene forbrytere. Setesdølene som slo fogden helt eller halvt ihjel mens han lå til sengs vintren 1540-41 og siden dro videre for å drepe “alle fogter ok lensmenn ok siden reise menig mann ok gaa all verden over”, er en slags helter i norsk historiografi.³ Deres og andres mer eller mindre politiske vold har vært legitim fordi den har rettet seg mot fiender av det norske. Slik er den i slekt med folkediktningen, som Halvdan Koht har skrevet om: “Det står reint som ein blodrøyk yver denne diktinga; men det er ikkje ein røyk som gjer livet myrkt og tungt, – tvert imot: det er lyst og

glede over striden ... I diktinga, likso vel som i livet, møter vi ein stridsvilje som gjev varsel om framtida”.⁴

Den nye kriminalitetshistoriske forskningen har stilt bondeopprør og -motstand i en annen sammenheng enn Kohts. Jørn Sandnes gjør dette feltet til en del av forbrytelsen historie i tidlig-moderne tid – en fremmed analysemåte for eldre historikere, som Koht, for eksempel.⁵ Det gjenspeiler en svakere nasjonal og mer legalistisk orientering i norsk historie, og kanskje en mindre romantisk ånd. Den betraktningmåten deler Sandnes’ bok med en serie nye studier, som alle på sin måte viser hvordan avnasjonaliseringen og avromantiseringen av de norske lovbruddene i eldre tid ikke har gjort dem mindre tiltrekkende. Historisk kriminalitet er blitt et eget felt, og et populært felt – som møtested for kultur-, mentalitets- og rettshistorie. Ut av dette feltet er det kommet en hel serie arbeider i løpet av de siste få årene.⁶ Noen av disse arbeidene danner grunnlaget for denne artikkelen. Jeg skal konsentrere meg om bondesamfunnets deltakelse i retten, sett gjennom to store forbrytelseskategorier, vold og tyverier. Innledningsvis skal jeg gjøre ganske kort rede for rettsvesenets historie på 1600- og 1700-tallet; deretter skisserer jeg noen teorier om kriminalitet og vold i historisk perspektiv. Så følger artikkelens hoveddel, analysen av volds- og tyverisakene, før jeg til slutt forsøker å fange inn essensen i det histo-

risk foranderlige forholdet mellom bondesamfunn og rettsvesen.

Rettsvesenet

Gjennom hele “vår” periode er tinget grunnfjellet i det norske rettssystemet. I byene hadde man byting, i bygdene bygdeting. Tingets opphav er ukjent, men vi finner tingene som kollektive fora i de eldste kildene vi har til norsk historie. De er med andre ord eldre enn staten selv.

I 1590 ble tingene gjort til fast førsteinstans i alle saker. På dette tidspunktet var tinget en rent lokal institusjon, hvor en rett av lokale menn, *lagretten*, dømte. Men for disse mennene – i all hovedsak bønder – var arbeidsbyrden stor, ansvaret tungt og loven uleselig: Fremdeles forholdt man seg til Magnus Lagabøtes landslov fra omkring 1280, og de færreste bønder hadde nok forutsetninger for å forstå loven og språket i den. Bare det å få tilgang til den må ha vært uhyre vanskelig.

Denne tungroddede og usikre domstolen var det altså som fikk førsteinstansstatus i 1590. Allerede året etter opprettet kong Christian IV *sorenskriver*-embetet for å bøte på den prekære rettssituasjonen. Det skulle finnes én sorenskriver i hvert sogn, med ansvar for å “skrive og undervise de sex Lagrettesmænd efter vort Brev”.⁷ Fra først av var sorenskriveren altså en rettstjener, en funksjonær som skulle gå de dømmende bøndene til hånd med sin

kompetanse som skriver og rettskynlig. I utgangspunktet hadde han altså ingen domsmyndighet; lagretten var fremdeles eneansvarlig for dommen.

*Laugrettismænd skulle dømme om alle de sager, som for dennem til tingstuffer eller steffnestuffer ere steffnd, eller andensteds, huor de bliffue lowlige tilkallit, vere sig om pendencieskraft, jordsøgning, gaarde oc landskyld: Dog skal ombudsmanden i store sager, som ere om liff eller lemmelestelse, og slige store reffselse, tilnæffne tolf laugrettismend, huilcke i slige sager, i laugmandens nærueelse ... dømme.*⁸

Relativt snart ble imidlertid sorenskriveren meddommer på tinget. I en forordning datert 23. oktober 1634 heter det at sorenskriveren skal forsegle dommen sammen med lagrettemennene og at han har det økonomiske hovedansvaret for dommen.⁹ Og i Christian den femtes lov, som trådte i kraft i 1688, er sorenskriveren ene-dommer i de fleste saker.

*Tillige med Sorenskriveren skal Retten besiddis af otte Lav-Rettis Mænd, som udi Odels og Ejendoms Tretter, samt Livs og Ære-Sager skulle alltid med Sorenskriveren dømme; Men i de andre Sager skulle de hossidde, som Vidne og til Vitterlighed om at hvis i Retten forrekommer, og da skal Sorenskriveren allene dømme ...*¹⁰

Med sorenskriveren kom myndighetene til lokalsamfunnet med en annen

tyngde enn før. Fra først av var det den lokale lensherren som pekte ut sorenskriveren, men etterhvert kom han til å være direkte knyttet til sentralmyndighetene i København. Og fra første stund av var han en utenforstående, utdannet – om enn i noe ujevn grad fra først av – mann fra en annen verden enn det lokalsamfunnet som møttes på tinget.¹¹

Fra først av var sorenskriverens oppgave bare å være skriver og rettskyndig veileder for lagrettemennene. Men fra 1634 var han formelt anerkjent som meddommer, og fra og med Christian Vs Norske Lov fra 1687 var sorenskriveren tingets enedommer. Lagmenne ble redusert til rettsvitner i de aller fleste sakene, selv om de formelt sett var sorenskriverens meddommere i livs- og æressaker – altså saker der straffen ville ramme den tiltaltes liv eller ære – og i odels- og eiendomstvister.¹² Hvor reell denne meddomsretten var utover på 1700-tallet, vet vi lite om.

Hovedlinjen i tingets historie på 1600- og 1700-tallet er likevel klar i det ytre. Ved inngangen til 1600-tallet var det en nesten autonom, lokal institusjon; utover på 1600-tallet ble denne domstolen trukket stadig tettere inn i den nasjonale rettspleien samtidig som den fikk stadig sterkere preg av å være en instans i et formalisert, statlig rettsapparat. Ved utgangen av den perioden vi tar for oss her, er bondesamfunnets egen innflytelse på rettspraksis ganske liten – tilsyne-

latende. Det kan se ut som om bygde-tinget har skiftet status fra å ha vært et selvstendig forum for lokal konflikthåndtering til å ha blitt et statskontrollert makt- og kontrollorgan.

Hvor dekkende denne oppsummeringen av tingets historie er, skal vi komme tilbake til mot slutten av denne artikkelen. Først skal vi se nærmere på hva vi vet om det tinget *gjorde* i “våre” to århundrer. Det skal vi gjøre ved å studere to forbrytelseskategorier, vold og tyveri. Først skal vi imidlertid se på noe av den teoretiske bakgrunnen historikere opererer med når de ser på lovbrudd gjennom lang tid.

Historiske teorier om kriminalitet

Volden er et av de klassiske problemfeltene for historikere og samfunns-teoretikere som har beskjeftiget seg med atferdsendring over tid, og i kriminalitetshistorisk sammenheng har voldsforbrytelsene vært et yndet område. Forskningen har i stor grad vært knyttet til to teorier – på litt ulike abstraksjonsnivåer, men med klart slektskap.

For det første har mye historisk litteratur knyttet an til diskusjonen omkring begrepet *sivilisering*. Teorien om en *siviliseringsprosess* stammer i vår sammenheng fra sosiologen Norbert Elias. Han hevdet at mennesket i Vesten gradvis har internalisert normer som hindrer spontane, affektive

handlinger – som vold typisk er. Bakgrunnen for denne prosessen er framveksten av en sterk sentralmakt i hvert land. Etterhvert som sentralmakten bekjempet sine rivaler, lokalt forankrede stormenn og krigere, innlemmet den dem i en hoffkultur. Tilgangen til politisk makt var nå basert på tilgang til hoffet og suksess der. Og suksess ved hoffet vinnes gjennom kontrollert atferd, gjennom kjennskap til etikette og kultur eller “siviliserthet”. Slik lærer eliten å bli “sivilisert”; først gjennom trusler om straff fra sentralmakten, siden gjennom selvkontroll. Fra eliten sprer siviliseringsprosessen seg så nedover i samfunnet.¹³

Det er vanskelig å overføre denne modellen til norske forhold. I vår periode fantes det ikke noen sentralmakt med den fysiske nærheten til befolkningen som Elias’ teori forutsetter. Heller ikke hadde vi noen norsk elite å snakke om, eller noe stort borgerskap som kunne formidle siviliseringen videre til “folket”.¹⁴ Likevel er teorien om siviliseringsprosessen blitt brukt som forklaring på den avtagende voldeligheten man har ment å kunne se i de norske rettskildene fra perioden 1500-1800. Det er lett å se at vi har for oss en historisk endringsprosess når vi studerer voldeligheten, men det kan være verdt bryet å diskutere om det er Elias’ modell som gir oss det beste grunnlaget for å forstå endringene.¹⁵

Den andre teorien jeg vil knytte til fellet volds og eiendoms kriminalitet er

den som er blitt hetende *de la violence au vol* – “fra vold til tyveri”. Denne teorien hevder at det i Vesteuropa som helhet skjedde en slags kriminalitets-historisk overgang fra volds- til eiendoms kriminalitet i tiden mellom ca. 1500 og 1800. I store deler av Europa tyder kildematerialet på at dette er riktig – eller i det minste viser rettsprotokollene at rettsapparatet etterhvert bekymret seg stadig mindre om volden og stadig mer om tyveriene. Vi vet ikke om det betyr at det ble færre som slo og flere som stjal, eller om det betyr at staten etterhvert ble mer borgerlig og dermed først og fremst opptatt av å beskytte eiendomsretten. Dette er en manifestasjon av et grunnleggende problem for den kriminalitetshistoriske forskningen: Skyldes endringene i kildematerialet at forbrytelsesmønsteret endret seg eller at rettsapparatet fikk nye oppgaver og nye interesseområder? Det er et dilemma vi kan la ligge her, og overlate til kommende forskning å løse. For vi skal til 1600- og 1700-tallets Norge, og se på hvordan våre foreløpige teorier stemmer med det bildet av virkeligheten som rettsprotokollene presenterer oss for.

Norsk vold

Nordmennene later til å ha blitt freldigere i århundrene fram mot 1800. De som har beskjefteget seg med voldelighet i tidlig ny tid later til å være enige om at det har skjedd en “siviliseringsprosess”. Men i all hovedsak er denne tesen et postulat – foreløpig. Vi

vet nesten ingenting om hvilken plass volden hadde i bondesamfunnet eller i retten på 1700-tallet. Det er først og fremst 1600-tallet vi begynner å bli fortrolige med. De første små og lokale undersøkelser vi har av utviklingen på 1700-tallet støtter – i hvert fall tilsynelatende – opp under den følelsen vi hadde: Norge blir sivilisert.

Men hvordan skal vi måle graden av fredsommelighet? Det enkleste ville selvsagt være å telle rettsaker som knyttet seg til vold, og siden betrakte den fallende kurven vi ville kunne trekke gjennom 1600- og 1700-tallet. Imidlertid er det tvilsomt om det er så enkelt. Jeg har selv gjort en liten undersøkelse av voldssakene på tinget i Rendalen og regnet på saksmengdens utvikling over tid. Og det ser ut som om sakene blir *flere*, eller i det minste ikke færre. I hvert fall er det klart flere saker i andre halvdel av 1700-tallet enn det var i første del av 1600-tallet, på dette begrensede geografiske området. Med andre ord: Det er all grunn til å være forsiktig med å trekke generelle slutninger ut fra denne undersøkelsen. Men det er sannsynlig at forklaringene på denne uventede utviklingen er et ganske allment trekk ved 1700-tallets kultur.

Det er nemlig ganske ulike typer vold vi finner i rettsprotokollene fra begynnelsen av 1600- og slutten av 1700-tallet. Fra de protokollene som er bevart fra Østerdalen i perioden 1635-1658 finnes det ni voldssaker fra Rendalen.

Seks av dem – altså to tredeler – er av et slikt slag at vi i dag ville kalle volden grov: Den har ført til skade på offeret, og er oftest blitt utøvd med våpen. Denne fordelingen er usikker, siden tallene er så små. Går vi til større områder, finner vi at fordelingen mellom saker der volden har vært “grov” i betydningen ovenfor og der den har vært “mild” – altså utøvd med tørre never, uten at noen har fått fysiske mén av den – er ca. 50/50. Samlet sett utgjør voldssakene en stor del av de sakene i rettsprotokollene.

Når det gjelder slutten av 1700-tallet, har jeg altså bare tall fra Rendalen. Til gjengjeld er disse tallene atskillig større. I tidsrommet 1763-1797 ble det ført 688 saker for tinget i dette éne området. Av dem var bare 28, eller ca. 4%, knyttet til voldshandlinger. Av disse hadde igjen bare én eller to utspring i vold som hadde skadet offeret fysisk. Av de andre sakene er flere nesten besynderlig begivenhetsløse i det ytre. Et eksempel på det er det som foregikk mellom Embret Akselsen Bolstad og Helge Helgesen en søndagskveld på veien mellom gårdene Berset og Høgset våren 1763. De to var i følge med flere andre, og en av disse fortalte senere i retten at han hørte

at de begyndte at mundkives, samt saae, at Embret Axelsen i vrede tog Helge Helgesen i brystet, og at den siste faldt til jorden, men om Embret Axelsen ved det han greb Helge i brystet, stødte ham omkuld kand viidnet ikke sige ...

*Helge Helgesen sagde: At hand ej kunde falde omkuld af sig selv, uden ved det Embret Axelsen tog ham i brystet, saasom hand havde været til Alters samme dag, og ej drukket Brændeviin.*¹⁶

En sak som denne er knapt tenkelig på begynnelsen av 1600-tallet. For det første er den fysiske volden – om den i det hele tatt var der – i dette opptrinnet så bagatellmessig at det er usannsynlig at den ville ført til sak da. For det andre er Helges underlige argument for at han ikke kunne ha falt av seg selv, *fordi* han var edru – fordi det var søndag og han hadde vært til nattverd, et typisk 1700-tallsargument. Det er snirklete sofistisk, omstendelig logisk på en måte som er fremmed for det tidlige 1600-tallet.

Et enda mer outrert eksempel på dette finner vi i en ærekrenkelsessak fra 1788. Ole Jørgen Jørgenstuen reiste sak mot Hågen Svendsen Hole fordi Hågen skulle ha sagt at Ole “gikk som en skjelm”. Hågens prokurator hevdet i sitt forsvar at det ikke lå annet i denne formuleringen enn at Ole Jørgensen, “ligesom i almindelighed alle menesker, følgelig og skjælmmerne deriblandt gaee paa 2 ben, men indstevnte har aldrig sagt at citanten [d.e. Ole] var en skjælm ... Der er altsaa intet ærerørigt i indstævntes tiltale”.¹⁷

Hågen ble frikjent – om ikke utelukkende takket være sin prokurator Erasmus Montanus-retorikk. Mitt poeng her er at forskjellen mellom det

tidlige 1600-tallets få, men graverende og det sene 1700-tallets mylder av “lette” voldssaker, gjenspeiler en dobbelt utvikling. For det første er den allmenne toleranseterskelen for fysisk voldsbruk blitt mye lavere i løpet av 150 år. Sensitiviteten er større; selv det letteste slag – eller som i Helge Helgesens tilfelle, *mistanken* om et slag – ender i rettsalen. For det andre er kompetansenivået på bygdetingene blitt atskillig høyere. Økt kunnskap om loven gjorde det lettere å benytte seg av rettsvesenet som middel i en konflikt, og denne muligheten ser vi bli brukt av Helge Helgesen og av Hågen Holes prokurator.

Skal vi sette store navn på disse to endringsprosessene, kan vi kalle den første “sivilisering” og den andre “opplysning”. Men ingen av betegnelsene er helt heldige. Begrepet “sivilisering” har sterke moralske føringer, og er etterhvert blitt knyttet stadig fastere til Norbert Elias teori om en helt spesifikk endring i europeisk historie. Det er en helt annen endring enn de forandringene som skjer i nordmenns opplevelse av fysisk vold på 1600- og 1700-tallet.¹⁸ “Opplysning” forstås vanligvis som et idéhistorisk fenomen, først og fremst knyttet til elitekultur, til vitenskap, boklig kultur og til kritisk politisk tenkning.¹⁹

Hva skal vi så kalle endringene? For å ta det siste begrepet først: “Opplysning” er et begrep det kan være godt å holde fast ved, også i studiet av bonde-

samfunnet i tidlig-moderne tid. Peter Aronsson har drøftet spørsmålet om bønder og opplysning med utgangspunkt i et av de eldste og mest berømte forsøkene på å definere hva opplysning var: Immanuel Kants, i artikkelen “Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?” fra 1784.²⁰ “Opplysning er det at mennesket trer ut av sin selvfor-skyldte umyndighet”, skriver Kant, og det er en definisjon vid nok til at vi på sett og vis kan passe inn bøndenes økte rettslige kompetanse – og gjort den meningsfull.²¹ De blir stadig dyktigere til å gjøre bruk av domstolen, en dyktighet som fordrer kunnskap, tekstanalytisk innsikt og formuleringsevne. Spennende er det at bøndenes stadig mer kompetente bruk av tinget vokser fram samtidig med at de i det ytre mister den formelle kontrollen over det. Lokalsamfunnets virtuose omgang med retten er tydeligst i en situasjon hvor bøndene har mistet så å si all sin gamle innflytelse over selve domsavsigelsen. Det er denne spesielle kompetansen: Evnen til å arbeide for egne interesser innenfor et gitt system, uten forsøk på å endre systemet, som kommer til definisjonen av “opplysning” dersom vi innlemmer bøndene på 1700-tallstinget i vårt perspektiv.²² Bondesamfunnets opplysning viser seg i praksis, i konkret handling – som vi ser den på tinget, for eksempel – og ikke i formulerte idéer.

Det Norbert Elias har kalt “sivilisering”, innebærer i stor grad at menneskene *internaliserer* konflikter i stadig større grad. Går vi ut fra det vi ville

kunne kalle en “kriminalstatistikk” for Rendalen, ser vi at det ikke er ubetinget enkelt å snakke om “internalisering”: Voldssakene er flere på slutten av 1700- enn på begynnelsen av 1600-tallet, ikke færre. Rett nok er de av en annen og mer forsiktig karakter, men både slagsmålene og de påfølgende rettssakene vitner om mennesker som ikke bet fiendskap i seg. Det er *formen* på konfliktene som har endret seg, ikke deres nærvær i det sosiale liv. Det er et åpent spørsmål om det kan kalles “sivilisering”. En mer nærliggende forklaring for meg er at fysisk voldsbruk blir et stadig mindre rasjonelt middel til konfliktløsning og statuskamp – og dermed også et mindre akseptert sosialt uttrykk. Samfunnet på 1700-tallet var hurtig i ferd med å bli mer komplisert i det daglige, og skriftlighet, forutsigbarhet og åpen formalitet ble stadig viktigere kulturelle trekk.

I den eldre bondekulturen var maktstrukturene i større grad enn senere samfunnsinterne. Status hvilte på ære og styrke vis á vis de andre medlemmene av lokalsamfunnet. Med stor-samfunnets inntog ble maktpyramiden en annen; status måtte nå sanksjoneres formelt for å kunne få feste. Og i det formelle rettsapparatet, som var den viktigste offentlige arenaen i bondesamfunnet, var det andre våpen enn knyttnever som var de mest effektive. 1700-tallet ble etterhvert argumentenes århundre. Det innebar ingen internalisering av konfliktene, men det gjorde at de eskalerte på en ny måte: Et

tilfeldig slag eller et ubetenksomt ord førte nå til at folk trakk hverandre for tinget, i stedet for å trekke kniven.

Voldens endrede karakter må ha hatt med en styrking av rettsvesenets og den formelle konfliktløsningens status å gjøre. Hva som igjen er bakgrunnen for denne utviklingen, er vi bare i ferd med å finne ut av. Men det virker klart at den må være en faktor bak den dobbelte utviklingen jeg mener å kunne se: En tendens til at flere voldssaker trekkes for tinget, samtidig som disse sakene i det ytre er “bagatellmessige” i forhold til de sakene som dominerer det tidlige 1600-tallets rettsprotokoller.

At konfliktene blir “formalisert” eller eskalerer på en mindre voldelig måte enn før, trenger ikke utelukke at det skjer en “sensitivisering” på samme tid. De få andre studiene som har vært gjort av voldens historie i Norge på 1600- og 1700-tallet *tyder* virkelig på at det blir mindre vold i samfunnet i løpet av disse århundrene. Dels går dette inntrykket fram av det forholdet at det blir færre saker som handler om grov vold, dels av at flere studier viser at det blir færre voldssaker på tinget i løpet av 1600-tallet.²³

Slik er det mye vi ikke vet om voldens utvikling i Norge på 1600- og 1700-tallet. Sakene forsvinner ikke, så nordmennene fortsatte å slå hverandre gjennom to hundre år. Men slagene blir mindre harde og viljen til å gå til retts sak større. Utviklingen har flere sider:

en høyere følsomhet vis á vis fysisk voldsbruk, men ingen angst for konflikt *per se*; en voksende kompetanse i bruken av rettsapparatet, men fremdeles et ampert og ærekjært dagligliv.

Slutten av 1600- og hele 1700-tallet var en tid da det gamle, egalitære bondesamfunnet på sett og vis gikk i oppløsning. Nye eiendomsstrukturer førte til polarisering og framveksten av nye, “proletære” grupper innenfor en verden hvor likheten hadde vært stor – først og fremst i Trøndelag og på Østlandet.²⁴ Det ville være rart om ikke denne utviklingen også ville nedfelle seg i konflikter og rettssaker. Dermed blir det fristende å avslutte denne skissen av voldens historie i bondesamfunnet med en tentativ, stor hypotese: I den relativt egalitære kulturen på begynnelsen av 1600-tallet finner vi et stort antall grove voldssaker. Med tiden blir aksepten for fysisk voldsbruk mindre og den rettslige kompetansen større, og vi finner færre grove og langt flere “milde” voldssaker i rettsprotokollene.²⁵ I løpet av tiden fra slutten av 1600-tallet blir samfunnet omkring retten stadig sterkere polarisert og gir rik grobunn for konflikter. Vi kan gjette på at disse faktorene til sammen kan ha gjort at voldssakene avtok midt på 1600-tallet og tiltok med polariseringen av samfunnet i den påfølgende tiden. Men vi vet ikke.

Norske tyverier

De fleste undersøkelser av tyverier i eldre norsk historie later foreløpig til å

være enige om at det er relativt få tyverisaker i norske rettssaler i denne perioden. Men der stanser også enigheten, og den er nokså begrenset: Den strekker seg ikke lenger enn til antagelsen om at det er få saker i Norge som helhet. Utover dette har tesen om den ærlige, men voldelige norske bonden måttet tåle flere nyanseringer.

Tesen er i utgangspunktet Jørn Sandnes'.²⁶ "Tyveri var og ble lite vanlig", skriver han, og mener at dette skyldtes et "tabu-aktig" syn på tyveri.²⁷ Det resultatet har han fått støtte for for enkelte distrikters vedkommende – i hvert fall når det gjelder tyverisaker. I Agder utgjør disse sakene aldri mer enn 10% av den samlede saksmengden i regnskapene på 1600-tallet; i Christiania var tyverisakene få på slutten av 1600-tallet og i Rendalen sist på 1700-tallet utgjorde de under 2% av alle saker.²⁸ Men ikke alle har fulgt Sandnes når han slutter fra fraværet av tyverisaker til et fravær av tyverier. Margit Løyland konkluderer med at hele det store distriktet hun har gransket, var preget av små, oversiktlige bygdesamfunn der innbyggerne lett kunne kontrollere hverandre, og at tyveriet derfor var en sjelden forbrytelse. Men andre har problematisert Sandnes' bilde på forskjellige måter.

For det første viser det seg tvilsomt at tyverifrekvensen var like lav over hele landet. I sin bok om Ringsaker har Anna Tranberg vist at det ble reist langt flere tyverisaker der på slutten

av 1600- og i det meste av 1700-tallet enn i resten av landet. Fra ca. 1780 øker det relativt høye antallet tyverisaker ytterligere. Det var en klar sammenheng mellom nød og tyverifrekvens, og Tranberg viser hvordan den allmenne økningen i tyverisaker tidvis topper seg under korte dyrtidsperioder.²⁹ Det var altså ført og fremst de fattige som stjal – og de kan bare i en viss grad ha delt de svært sterke motforestillingene mot tyveriet som Sandnes skisserer. Det koster å ha tabuer. Men også andre, mer velstående grupper kunne stjele, og dermed synes Tranbergs undersøkelser å vise at det ikke eksisterer noe ukomplisert "norsk" tyverimønster.

For det andre er det ikke sikkert at det at det finnes få tyverisaker betyr at få tilfeller av det vi ville kalle tyverier førte til retts sak. Både før og etter Christian den femtes Norske Lov av 1687 åpnet lovverket for å føre "tyveri"-saker under andre betegnelser. Tidligere på 1600-tallet hadde man kunnet reise saker der anklagen dreide seg om å ha tyvlånt eller tatt ulovlig; senere kunne man velge å kalle tyveriet ran.³⁰ Ingen av disse to andre anklageformene hadde tyveriets strenge strafferamme. Paradoksalt nok gjorde det det mer attraktivt for de fornærmede i sakene å ty til dem.

Én ting er at dersom den dømte i en sak ikke kunne dekke saksomkostningene, sto den som hadde reist saken ansvarlig. Det gjorde det fristende

å reise tiltale for forbrytelser som ikke ble straffet så strengt, i og med at det fort kunne bli dyrt med strenge og ressurskrevende straffer.³¹ Noe annet er det at anklage om *tyveri* vanligvis medførte at myndighetene – ved futen – overtok ansvaret for saksførselen fra den fornærmede i saken.³² Det medførte i de fleste tilfeller at muligheten for et forlik falt bort; saken ville nå bli drevet til det falt en endelig dom. Dreide anklagen seg om *ran*, forble saken i den fornærmedes hender. Dermed kunne han når som helst avslutte den – og det ga den tiltalte i saken et sterkt insitament til å levere tilbake det han hadde tatt, og oppnå forlik. Det insitamentet var ikke til stede på samme måte i en tyverisak.

Endelig er det rimelig å tenke seg at folk i små, tette lokalsamfunn ikke ønsket å stigmatisere mer enn nødvendig, selv i de tilfellene der man følte seg tvunget til å gå til rettssaker. Livet gikk videre etter rettssaken, og bare helt unntaksvis ville noen være tjent med at et medlem av lokalsamfunnet ville vært gjort æreløs og fattig.³³

De studiene som finnes av tyveri/ran-problematikken peker i retning av at tyverisaker typisk ble reist av relativt velstående mot fattige og sosialt marginale mennesker – med andre ord av folk som kunne betale, mot dem som i utgangspunktet hadde svak sosial tilhørighet.³⁴

I min egen undersøkelse av Rendalen fant jeg 23 saker som gjaldt ran eller tilsvarende og bare fire tyverier. Ser vi nærmere på dem, byr de på mange eksempler på strategisk saksførsel og høy rettslig kompetanse hos de lokale aktørene. Det mest slående eksempelet jeg har funnet på slik bruk av retten, er enestående på flere måter. For det første er det sjeldent fordi den tiltalte i saken er en bonde og et fast, etablert medlem av lokalsamfunnet i Rendalen. For det andre er målet for taktikken uvanlig: I dette tilfellet blir det reist tyverisak – ikke ranssak, som man ville vente seg i en sammenheng som denne – og saksførselen blir overtatt av futen. Men hensikten for de fornærmede i saken er likevel ikke dom, bare en sterk advarsel. Den hensikten oppnår man på tvers av måten rettsvesenet er ment å fungere på, og den blir oppnådd ved hjelp av disiplinert samhandling både mot den tiltalte og mot domstolen.

Den tiltalte var Tollef Olsen Nordre Undset, som var stevnet sammen med sin hustru Brynild Helgesdatter høsten 1780.

Det sentrale vitnemålet i første del av prosessen mot Tollef og hans kone kom fra Giermund Pedersen Nordre Undset:

... een Aften udi næstafvigte Vaar ... kom Ole Pedersen Findstads tiæneste Dreng hen til Undset Gaardene, tilligemed een anden u-stævnt, og denne berættede, at der var stiaalet høe paa

Ole Pedersens Sæter; De havde seet Spor efter den som havde taget høet, men Sporene var blevne borte for dem igien, bad derfor Vidnet med fl. at følge sig op i Marcken for at leede derefter, hvilket og skeede, og da de vare komne op i Marcken, omtrent een Fierding Vejs fra Gaarden, fandt de 1 Par Skie, 1 Mad Sæck, 1 Kiælcke med lidet høe paa og 1 Mejs, hvilket alt de bragte med til Undset Gaarden; og som de icke veedste, hvem samme tilhørte; Saa gick de omkring og spurgde, efter Ejermanden dertil; Tilsidst kom de til Tollef Olsen nordre Undset; Denne nægtede først, at være Ejer af de fundne Sager; Men da bemeldte u-stevnte sagde, at de da maatte gaae derfra hen paa et andet Stæd, sagde Tollef Olsen, at de icke skulle gaae Længere derfor, hand maatte tilstaae, at Sagerne vare ham tilhørende, og at hand havde været i Ole Pedersen Findstads Sæter og borttaget det høe, som laae paa Kiælcken, uden Ole Pedersens Viidend eller Villie, og Lovede at hand skulle fornøye Ejeren derfor saa snart hand fik tale med ham derom, Og tilstod Tollef Olsens hustrue, at hun een Morgen tiilig havde været borte og borttaget noget lidet i een Sæck af det høe, som laae paa bemældte Kiælcke, Men om hun veedste, hvor det var kommen fra, derom veed Viidnet icke³⁵.

Etter Giermunds vitnemål tilføyde Tollef at “Nøden gjør det, som icke Lysten gjør”. Utover i prosessen ble det klart at det var en rekke menn til stede hjemme hos Tollef denne kvelden. Det

ble ført elleve vitner, som alle var med under ransakningen. Flere av dem fortalte at Tollef tilstod også å ha stjålet andre ting: tre planker fra sin bror, høy fra Jon Haagensen Undset, et ugarvet kuskin og en hengelås. Imidlertid ville ingen – til tross for aktors protester – anklage Tollef for disse tyveriene, og Tollef selv sa at han trakk tilbake enhver tilståelse han måtte ha kommet med, for

Den Frygt, som bemestrede ham ... da saa mange Folk sildig paa Aftenen og ved Sænge Tiid, kom udj hands Huus, og tillagde ham det paastevnte Tyverie, satte ham reent uden for sig selv, hvilket gjorde, at hand afgav tilstaaelse om, alt hvad disse efterspurgte, tvertimod Sandhed³⁶.

Etter dette var det oppstått en situasjon der aktoratet var avskåret fra å forfølge saken videre. Det forelå ingen tilståelse og ingen anklage. Dessuten var vitnemålene formet slik at ingen av dem overlappet hverandre: En rekke vitner hadde hørt at Tollef hadde tilstått å ha begått ett tyveri, men ikke i noe tilfelle kunne flere vitner si at de hadde hørt ham tilstå det samme. Dermed ble ikke lovens krav om to overensstemmende vitnemål tilfredsstilt, og i domsavgivelsen ble Tollef frifunnet.

Saken mot Tollef Olsen demonstrerer hvor langt ut i en offentlig rettsprosess de lokale aktørene faktisk kunne styre det som skjedde. Ved hjelp av en sin strategiske vitnemålsavgivelse

fikk de fornærmede i saken offentliggjort det som var skjedd, men de ga ikke retten noen anledning til å felle noen dom over Tollef Olsen. Det ser ut til å være to motstridende interesser hos de fornærmede som spiller inn og lar saken munne ut i en tilsynelatende uavklarethet. På den ene side ligger ønsket om å ramme en mann som gjentatte ganger har stjålet fra sine naboer og slektninger, og som attpåtil viser seg å ville gå fra alle tidligere innrømmelser når saken kommer for retten; på den annen ligger gruppe- og slektsolidariteten. Gjennom den spesielle saksførselen fikk Tollef en kraftig og ydmykende advarsel, ved at de han hadde bestjålet reddet ham ut av en situasjon han selv sto maktesløs overfor – og der all hans eiendom og hele hans sosiale tilhørighet sto på spill.

Rans- og tyverisakene viser altså hvor virtuose medlemmene av bondesamfunnet kunne være i sin omgang med lov og rett. Det at de hadde denne kompetansen, kan være med på å forklare hvorfor vi finner så få dommer for tyveri i de norske rettskildene. Kanskje er det slik at det ikke først og fremst er en spesiell holdning til tyveri og eiendom som preger nordmennene, men en spesiell holdning til retten?

Det er imidlertid vanskelig å si noe om hvorvidt dette kriminalitetsmønsteret – som forøvrig er nordisk mer enn norsk – kan forklares gjennom bruken av mulighetene i rettsapparatet. Foreløpig har vi ingen internasjonale kom-

parative arbeider som kan fortelle oss om hvordan mulighetene for å sjonglere med ulike påtaler og anklagemåter var i andre land. Det som ser ut til å være tilfelle, er uansett at tyverifrekvensene i øvrige europeiske land har vært høyere enn i Norden. Vi vet ikke hvorfor, men kanskje finnes en del av svaret i lokalsamfunnets holdninger til rettsapparatet og dets muligheter til å styre saksgangen.

Nederlag vendt til seier

Det jeg har fokusert på her, er et av de mest slående trekkene ved bondesamfunnets forhold til rettsvesenet på 1600- og 1700-tallet: folkets vilje og evne til å delta aktivt i retten. Det er et gjennomgående trekk, men deltakelsen antar skiftende former gjennom 1600- og 1700-tallet. Vi har sett at ved inngangen til 1600-tallet var bøndene selv de eneste dommerne på bygdetingene, og at de var forpliktet til å avsi dom i alle de sakene som ble lagt foran dem. Samtidig er dette det tidspunktet da sorenskriveren, myndighetenes faste representant kommer inn på tinget. Og hans inntreden skyldes bøndenes dårlige skjøtsel av den domstolen de besitter. Både beslutningen om at bygdetingene *skulle* dømme i alle saker og opprettelsen av sorenskriverembetet hadde bakgrunn i signaler Kongen hadde fått om at bøndene på tinget unndro seg sine plikter som lagrettemenn, forhalte sakene og sendte dem fra seg om de kunne. De var redde for sitt ansvar og ukyndige i loven. I for-

ordningen av 16. august 1590 heter det at når bøndene leverer sine rettsdokumenter til lagmannen,

da findes derudi at være inddragen undertiden Tiltale og ingen Gjensvar; undertiden hverken Tiltale eller Gjensvar, befindes og undertiden ikke uden den ene Parts Breve, undertiden og slet ingen af Parternes Breve udi samme eders Dom inddragen, men aleneste nogen faa løse Ord og Beretning, I tilsammen drager, saa at den Sag, som dog i sig selv er undertiden rigtig og klar nok, forblande og forvilde I saa, at naar den kommer ind for Lagmanden, synes den ganske mørk og dunkelhaf-tig at være formedelst saadanne urigtige og sammenviklede Domme, som ingen Breve eller rigtig Besked findes at være inddragen, saa Sagen da først af ny maa repeteres og begyndes ...³⁷

Dette er den paradoksale situasjonen like før 1600: Tingenes makt og bøndenes makt på tinget er på sitt høyeste, samtidig som bøndenes rettslige kompetansenivå er ødeleggende lavt. I løpet av de to følgende århundrene blir dette forholdet snudd på hodet. Ved slutten av 1700-tallet er bøndenes formelle innflytelse på tinget redusert til det nesten usynlige. De er nå bisit-tere, vitner, sandpåstrøere ved soren-skriverens side. Men den rettslige kompetansen og interessen for å delta på tinget er av en helt annen størrelsesorden enn to hundre år tidligere. Det har vi sett gjennom endringen av voldssakene og gjennom lokalsamfun-

nets sofistikerte bruk av rettsapparatet i tyveri- og ranssakene. Vi ser andre aspekter ved den samme prosessen, denne bondesamfunnets opplysnings-tid, på de stadig flere områdene hvor bøndene deltar i det offentlige liv: fat-tig- og skolekommisjonene, i skrivin-gen av supplikker og så videre.

Det som skjedde på tinget, var at bon-desamfunnet måtte gi fra seg den for-melle styringen, parallelt med at deres praktiske innflytelse vokste tilsvaren-de. Man kan si at det samme gjelder for de norske bøndene som for india-nerne i de spanske amerikanske besittelsene som Michel de Certeau har skrevet om:

de vendte om på [lovene], ikke ved å avvise eller forandre dem, men ved å bruke dem med hensikter eller for-ståelsesmåter som var fremmede for det systemet de ikke kunne annet enn å akseptere. De var de andre innenfor den koloniseringen som ytre sett hadde assimilert dem; deres bruk av den do-minerende sosiale orden avskar dens makt, som de ikke hadde muligheter til å utfordre; de unnslopp den uten å forlate den.³⁸

Et tilsynelatende stort politisk nederlag kan altså vendes til en lang rekke små seire i det daglige. For visst kan man si at domstolene i det gamle samfunnet var deler av myndighetenes maktap-parat, men det var et maktapparat som i stadig større grad lot seg styre nedenfra, usynlig, av bøndenes hender.

NOTER:

1. Takk til Sølvi Sogner og Hilde Sandvik for lesning og kommentarer.
2. Tingbøker for Solør og Østerdalen bd. 3, s. 45f, 8. august 1649.
3. Etter Halvdan Koht, *Norsk bondereising* (1926, her Oslo 1975), s. 70.
4. Ibid. s. 37.
5. Jørn Sandnes, *Kniven, ølet og æren: Kriminalitet og samfunn i Norge på 1500-og 1600-tallet* (Oslo 1990), s. 92ff.
6. Se for eksempel Anne Aune, *Avkriminalisering av leiermål. Ein studie av lov og rettspraksis i leiermålssaker i Nedre Telemark sorenskriveri 1727-1797* (Oslo 1994); Bodil Chr. Erichsen, *Kriminalitet og rettsvesen i Kristiania på slutten av 1600-tallet* (Oslo 1993); Torleif Hansen, *Bergen lagting som straffedomstol i appellsaker 1702-1737. En undersøkelse av appellordningen og rettspraksis*; Margit Løyland, *Slagsmål, leiermål og bøtlagte egder 1600-1700* (Oslo 1992) Erling Sandmo, *Tingets tenkemåter: Kriminalitet og rettssaker i Rendalen, 1763-97* (Oslo 1992); Jørn Sandnes (se note 5); Hilde Sandvik, *“Umyndige” kvinner i handel og håndverk. Kvinner i bynæringer i Christiania i siste halvdel av 1700-tallet* (Oslo 1992); Marit Slyngstad, *Ulydighet og straff. Intensjoner og praksis i statsmaktens bekjempelse av fattigdomsproblemet. En undersøkelse med utgangspunkt i tukthusforordningen av 2. desember 1741 og de innsatte lemmer ved Christiania tugthus i perioden 1741-63*; Kari Telste, *Mellom liv og lov. Kontroll av seksualitet i Ringerike og Hallingdal 1652-1710*; Harriet Marie Terjesen, *Blodskam og leiermål i forbudne ledd. En studie med utgangspunkt i kilder fra Rogaland i tidsperioden 1602-1659/61* (Oslo 1994), flere upubliserte hovedoppgaver – flere er under arbeid – og en rekke artikler. Se videre bibliografiene i Hans Eyvind Næss (red.), *For rett og rettferdighet i 400 år. Sorenskriverne i Norge 1591-1991* (Stavanger 1991) og Kåre Tønnesson og Sølvi Sogner (red.), *Normer og sosialkontroll i Norden ca. 1550-1850. Domstolene i samspill med lokalsamfunnet* (Rapport II fra Det 22. nordiske historikermøte, Oslo 1994).
7. *Norske Rigsregistranter* III, s. 201.
8. *Kong Christian den fjerdes Norske Lovbog* (1604): 1-7.
9. *Norske Rigsregistranter* VI, s. 699ff.
10. *Kong Christian den femtes Norske Lov* (1687) 1-7-1.
11. Se Hans Eyvind Næss (red.), *For rett og rettferdighet i 400 år. Sorenskriverne i Norge 1591-1991* (Stavanger 1991), s. 23ff. og Sverre Bagge og Knut Mykland, *Norge i dansketiden 1380-1814* (Drammen 1989), særlig s. 159.
12. Rolf Fladby, Steinar Imsen, Harald Winge (red.), *Norsk historisk leksikon* (Oslo 1974), s. 312ff.
13. Norbert Elias, *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen* (1939). Utgaven jeg bruker her er den svenske oversettelsen i to bind: *Sedernas historia* (Sth. 1989) og *Från svärdet till plikten. Samhällets förvandling* (Sth. 1991).
14. Jfr. Erling Sandmo, “Maktens beroligende blick: Historiske teorier om sivilisering og disiplinering”, *Scandia* 1/1994, særlig s. 31ff.
15. Se f. eks. Jørn Sandnes (se note 5), s. 84 og 118.

16. Tingbøker for Solør og Østerdalen, bd. 1, fol. 16B.
17. Ibid., bd. 7, fol. 52B.
18. Om problemene ved å anvende Elias' siviliseringsteori på nordisk historie, se f. eks. Sandmo 1994 (se note 14).
19. Jfr. f.eks. Norman Hampson, *The Enlightenment* (London 1968 og senere) og Tore Frängsmyr, *Sökandet efter upplysningen. Et essä om 1700-talets svenska kulturdebatt* (Wiken 1993).
20. Artikkelen sto opprinnelig i *Berlinische Monatsschrift* i desember 1784. Den finnes bl.a. på svensk i en utmerket samling tekster om opplysningsbegrepet: Brutus Östling (red.), *Vad är upplysning?* (Sth. 1989 og senere).
21. Se Peter Aronsson, "Bönderna och upplysningen: En historia med förhinder?", *Utgången* 2 (Lund 1993), s. 20-33.
22. Den mest interessante teoretiseringen av denne formen for kompetanse er kanskje Michel de Certeau, *The Practice of Everyday Life* (Berkeley 1984).
23. Se f. eks. Løyland (se note 6), s. 45, 69; Oddvar Natvik, *Brotsatferd i Sogn og Sunnfjord på 1600-talet. Brotsstrukturar i dei to bygdelaga ut frå sakfalls-listene* (Upublisert hovedoppgave, Oslo høsten 1989), s. 58ff.; Jørn Sandnes (se note 5), s. 64ff. Felles for disse undersøkelsene er at de først og fremst bygger på regnskapskilder, og dermed vanskelig kan fange opp nyansene i den kvalitative endringen i volden på 1600-tallet.
24. Se f.eks. Ståle Dyrvik, Anders Bjarne Fossen, Tore Grønlie, Edgar Hovland, Helge Nordvik og Stein Tveite, *Norsk økonomisk historie 1500-1970 I: 1500-1800* (Universitetsforlaget 1979), 184ff. og Sølvi Sogner, "Hva betydde overgangen til selveie for endringene i den sosiale struktur i det norske bondesamfunn på 1700-tallet?" i Steinar Imsen og Steinar Supphellen, (red.), *Studier i Norsk historie 1537 - ca. 1800: Tvillingriket 1660 - ca. 1800 (Norske historikere i utvalg VIII)* (Universitetsforlaget 1984), s. 223-247.
25. Se f.eks. Løyland (se note 6), s. 55ff.
26. Sandnes (se note 5), s. 85ff.
27. Ibid., s. 87.
28. Løyland (se note 6), s. 105; Erichsen (se note 6), s. 127; Sandmo 1994 (se note 14), s. 50.
29. Anna Tranberg, *Ringsakboka III: Korn og Klassekille 1660-1840* (Brumunddal 1993), s. 229ff.
30. "Ran" har her ikke den moderne betydningen "overfall i vinnings hensikt". I eldre tid ligger motsetningen mellom tyveri og ran i ranets åpenlyse karakter. Ransmannen skjuler ikke at han tar det som ikke tilhører ham, mens tyvens handling er fordekt. Dette innebærer at samme handling kunne kalles tyveri og ran avhengig av en vurdering om gjerningsmannens fordektighet, eller for eksempel av tidspunktet for handlingen. Dette uklare skillet er selvsagt en forutsetning for folks selvstendige bruken av loven.
31. Erichsen (se note 6), s. 129, 242.
32. Ibid., s. 114ff.
33. Erichsen (se note 6), s. 125; Sandmo 1992 (se note 6), s. 116ff.
34. Erichsen (se note 6), s. 129; Sandmo 1992 (se note 6), s. 116.
35. Tingbøker for Solør og Østerdalen bd. 5, fol. 53B-54A.
36. Ibid. bd. 5, fol. 54A.
37. *Norske Rigs-Registranter* III, s. 135. Lagmannen er ankeinstansen.
38. Michel de Certeau (se note 22), s. xiii.

Landsbyvedtægt og øvrighed i hertugdømmet Slesvig

af Martin Rheinheimer

Der er bevaret over 300 landsbyvedtægter fra hertugdømmet Slesvig, og endnu flere er omtalt i kilderne.¹ På tysk betegnes de for det meste som *“Willkür”, “Beliebung”* eller *“Scheerbrief”*, mens de på dansk hedder *“vilkår”, “grandebrev”* eller *“vedtægt”*. Vedtægterne – som vi herefter kan kalde dem – var landsbyernes statutmæssige retsvedtægter. I hertugdømmet Slesvig regulerede de først og fremmest spørgsmål vedrørende dyrkningsfællesskabet, men også landsbyens styre og den gensidige hjælp i nødstilfælde udgjorde centrale elementer.

Vedtægterne er udbredte og savnes kun fra områderne med udviklet hovedgårdsdrift (Angel, Svans, Dänisch Wohld) samt fra de marsk-områder på vestkysten, hvor der ikke var landsbyfællesskab (Ejdersted, Nordstrand, Pelvorm). I 1520 hører man for første gang om slesvigske vedtægter: de gjaldt for Løgum, Humtrup og Braderup.² Deres tekst er dog

ikke overleveret; det er derimod en vedtægtslignende kontrakt fra landsbyen Læk dateret 1540 samt en egentlig vedtægt fra Solderup fra 1543.³ Disse tidlige vilkår stammer alle fra Tønder amt. Ligeledes i det 16. århundrede følger der så vedtægter fra Haderslev og Husum amter og “landskaberne” Femern og Stapelholm. Fra de øvrige amter kender man først vedtægter fra 1600-tallet, hvad der naturligvis kunne hænge sammen med overleveringen.⁴ Vedtægternes blomstringstid ligger dog entydigt i det 17. og 18. århundrede. 1600-tallets vedtægter kommer overvejende fra Als; mens 1700-tallet giver en koncentration fra Flensborg amt og landskabet Bredsted, idet der også i dette århundrede er mængder fra de øvrige egne. Indtil op i 1600-tallet er vedtægterne affattet på nedertysk (plattysk) eller dansk, herefter bliver de skrevet på højtysk eller dansk, men der er mange sproglige overgangsfænomener og sprog-grænsen er flydende. På Als blev mange af øens

Martin Rheinheimer, dr., født 1960. Studier i historie, latin og nygræsk filologi i Kiel og Thessaloniki, doktorgrad 1989, fra 1992 sekretær for Arbeitskreis für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins. Har udgivet publikationer om korsfarerstaterne og 1600-1800-tallets social- og mentalitetshistorie.

vedtægter, der var skrevet på dansk, således oversat til tysk i 1700-tallet.⁵ Endnu i 20. århundrede kunne man i øvrigt på de nordfrisiske halliger træffe de såkaldte "*Fennebriefe*", som regulerede de traditionelle problemer vedrørende overdrevet.

Skriftlige reguleringer af landsbyens liv, svarende til de slesvigske vedtægter, eksisterede såvel i kongeriget Danmark som i de fleste nordtyske områder, i Østfrisland og Oldenburg og i Vestpreussen.⁶ Dateringsmæssigt ligner Slesvigs vedtægter også det øvrige materiale: den tidligste holstenske vedtægt, der stammer fra en landsby under klostret Ahrensbök, daterer sig til 1496.⁷ Det er tydeligt, at de slesvigske eksempler udviser stor lighed med landsbyvedtægter fra Hohenlohe og Thüringen.⁸

Den ældre tyske litteratur om emnet skelnede mellem såkaldte "*Weistümer*", "*Willküren*" (vider/vedtægter) samt "øvrighedens landsbyforordninger".⁹ Mens de slesvigske vedtægter, skønt de af og til påberåber sig gammel ret, grundlæggende udgør en *ny* ret, så kodificerer de sydtyske "*Weistümer*" i en bestemt form *gammel* ret. Dette er imidlertid kun et formelt problem, og de slesvigske vedtægter kan faktisk uden problemer indordnes under den gængse definition på "*Weistümer*", som i 1916 blev formuleret af Hans Fehr. Ifølge den udgør "*Weistümer*" "retskilder fra en snæver lokal kreds af bønder, udgående fra fællesskabet

alene eller fra fællesskab og herskab i forening. De udviser overvejende en sædvaneretslig og indtil 16. århundrede en tyskretslig natur, og de skal tjene til varig regulering af retsforhold".¹⁰ De to tyske forskere Eugen Wohlhaupter og Dieter Werkmüller kunne derfor med god grund betegne slesvigske vedtægter som "*Weistümer*", men i sidste ende er der her tale om et ideologisk spørgsmål, som er uden betydning for denne artikel.¹¹

Det er i vor sammenhæng vigtigt at forstå de slesvigske vedtægter. I dem krystalliserer sig den tidligmoderne tids økonomiske og sociale problemer. De er udslag af periodens økonomiske kriser, nye produktionsteknikker, ændret efterspørgsel efter landbrugsprodukter, befolkningsvækst og økologiske problemer, men også af den tidlige moderne stats opståen. Indtil nu har det været herskende mening, at vedtægterne var udtryk for landsbyfællesskabernes autonomi, som så blev trængt tilbage af øvrigheden i takt med statsmagtens ekspansion.¹² Rent faktisk lader det sig påvise, at øvrigheden fra 1600-tallet og fremefter fik stadig større indflydelse på vedtægterne. Denne proces er indtil nu ikke blevet undersøgt.

I det følgende vil jeg særlig rette blikket mod vedtægternes retslige karakter, for kun således kan man rigtig forstå landsbyfællesskabets og øvrighedens intentioner. De intentioner, som lå til grund for etableringen af en

vedtægt, bliver tydelige i det øjeblik vedtægten blev affattet – ved dens “*Aufrichtung*” (oprettelse), som det hedder i mange af dem. Derfor skal formalia omkring oprettelse af en vedtægt undersøges. Desuden vil jeg rette opmærksomheden mod, hvordan de sanktioner, der var forudset i vedtægterne, blev gennemført, for netop på dette punkt træder øvrighedens stigende indflydelse frem.

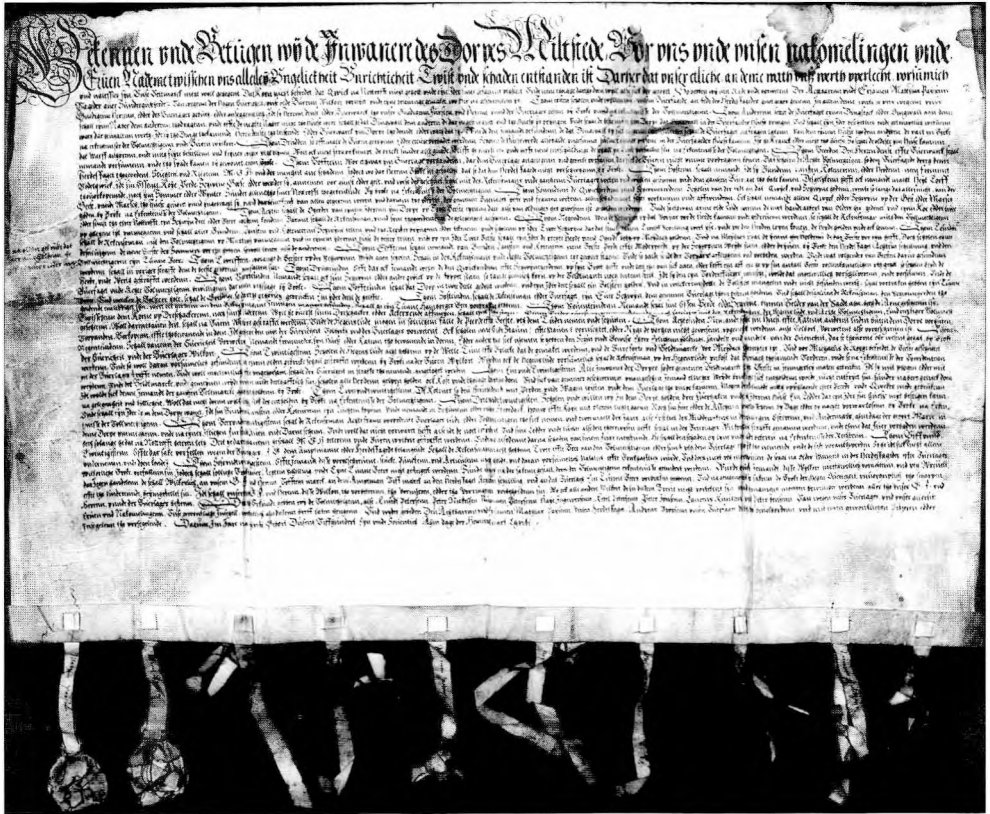
Ordenens opretholdelse

Grundlæggende for alle de slesvigske landsbyvedtægter er genetablering eller sikring af orden. “Det gøres vitterligt, at eftersom der hidindtil i Oversø landsbyfællesskab har været uretmæssigheder med hensyn til jorder, græsningsområder og øvrige naboanliggender, hvorved det ofte er kommet til vildfarelser blandt dem, så har de samlede indbyggere opsat efterfølgende punkter, frivillige forening og vedtægt”, sådan begynder vedtægten for landsbyen Oversø fra 1703.¹³ De fleste andre landsbyvedtægter angiver en lignende årsag til deres opståen. Der tales om vildfarelser, stridigheder eller uretmæssigheder, som i reglen har relation til spørgsmål om markfællesskabet. I Ellund (1706) havde der oven i købet hersket tilstande med hyppige “store slagsmål”, idet man ifølge skråen stod stejlt på sine rettigheder til græsning og tørvegravning.¹⁴ Landsbyen Humtrup oprettede i 1624 en vedtægt, efter at man her “desværre har set og erfaret, hvor jam-

merligt det kære korn” blev ødelagt, og hvordan de fælles enge og græsninger led under manglende orden og fortæredes og fordærvedes af både egne og fremmedes kvæg.¹⁵ Mange vedtægter betoner dog i stedet for de skader, der opstår ved manglen på en ordening, de fordele, som indbyggerne kan opnå ved oprettelsen af en vedtægt: “I betragtning af vore efterkommeres nytte og bedste” havde bønderne i Løvensted i 1669 “oprettet og stiftet et fælles landsbylavs vedtægt”, der ifølge dens tekst skulle beskytte landsbymark, alminding, agre, hede, græsning, moser, krat, veje og broer.¹⁶

Landsbyvedtægternes indhold, form og funktion, fremgangsmåden og grunden til deres oprettelse kan kun forstås som et udslag af en grundlæggende intention om at skabe og sikre fred. Under dette aspekt må man også betragte det forhold mellem øvrighed og landsby, som kommer til udtryk i vedtægterne. Fællesskabets autonomi og øvrighedens indgreb balancerede omkring dette fælles mål.

En vedtægt er i sin kerne ikke andet end en kontrakt mellem et landsbyfællesskabs medlemmer, og de betegnes i visse tilfælde ligefrem “*Contract*” eller “*Vereinbahrung*”, dvs. aftale. Dens oprettelse henhørte til den frivillige jurisdiktion og fulgte de former, som var karakteristiske herfor. For at oprette en vedtægt, som løste de eksisterende stridigheder og tjente hele landsbyen til “nytte og bedste”,

Vedtægt fra Mildsted, Husum amt, 24. maj 1571. Pergamentsbrev med vedhængende segl fra herredsfogeden, bondefogeden og 8 befuldmægtigede. LAS Urk.-Abt C, Nr. 112.

var det tilstrækkeligt, at alle fællesskabets stemmeberettigede medlemmer kom sammen og traf de nødvendige beslutninger. Af og til blev der udnævnt nogle "fuldmægtige" til at forestå udarbejdelse, således som det beskrives i en vestslesvigsk vedtægt fra 1750, hvor det hedder, at vedtægterne er vedtaget og må omskrives på ny, "efter at vi samtlige indbyggere i

Øster Lohedes landsbylav har været sammen og indbyrdes aftalt og bevilget ....". Selve beslutningen skal imidlertid på fællesskabets vegne udføres af nogle betroede kongelige og biskoppelige fæstebønder, hvis navne nævnes – Boy Süncksen, Bahne Lorentzen, Carsten Süncksen, Sievert Ketelsen, Harke Ingwersen, Dierdich Olten, Jenß Sievertzen, Paul Jacobsen. 17 De

vedtægter, som de udvalgte bønder havde udarbejdet, er så blevet forelagt på landsbyens stævne. Medlemmerne med stemmeret, dvs. bønderne og i sjældne tilfælde også husmændene, diskuterede og godkendte de enkelte artikler, der så blev skrevet ned. I vedtægten fra Øster Lohede hedder det videre, at den er forelæst for og egenhændig underskrevet af landsbylavets ejere.¹⁸ Tilsvarende finder vi i Stenderup (Sundeved) beskrivelsen af, hvordan grandelavets medlemmer i 1603 var trådt sammen for at gøre en vedtægt. Herefter havde oldermændene udtaget 6 mand af de "fornemste", som havde rådslaget indbyrdes for igen at komme tilbage til lavet og her spørge alle naboerne, om de var tilfredse med alle vedtægtens enkelte punkter.¹⁹

Til tider var vedtægten oprettet alene ved bøndernes anerkendelse og underskrivelse. Landsbyens beboere underskrev dokumentet eller satte deres mærke og, hvis de havde et, deres segl under. Der er bevaret ganske mange vedtægter, som kun er underskrevet og besejlet af bystævnets medlemmer og deres repræsentanter; en del findes i form af originale vedtægter f.eks. fra Høgsbro 1568, Stenderup i Sundeved 1603, Brørsbøl 1653, Rødding 1671, Spragebøl 1677, Varnæs 1677, Adsbøl 1678, Vedding 1726; andre eksisterer kun i afskrifter.²⁰

Vedtægten skabte *ny* ret. Selv om den knyttede sig til gamle sædvaner og rettigheder, knæsatte den en ny ord-

ning, som det gjaldt om at sikre. Da der mange gange opstod strid om overenskomsternes indhold og gyldighed, og den tilstræbte orden altså ikke var sikret, søgte man ofte en yderligere retslig garanti. Til dette formål måtte der fremstilles en version, hvis gyldighed ingen kunne tvivle om. Også her gav den frivillige jurisdiktion muligheder: vedtægten kunne læses på tinge og få form af et retsligt dokument.

Særlig i de nordlige amter Haderslev, Aabenraa og Tønder var det skik, at vedtægterne blev læst på herredstinget, og at man her udbad sig et sikret dokument, et tingsvidne. Vedtægterne fra Solderup 1543, Ubjerg og Bjergermark 1634, Gåskær 1685, Sottrup 1702, Agerskov 1741 er således overleveret som originale tingsvidner, og flere afskrifter kendes også.²¹ Hertil kom, at mange vedtægter blev indført i tingbogen: de fleste vedtægter fra Haderslev amt er overleveret på denne måde. Denne mulighed for retslig sikring bestod grundlæggende ved alle privatretslige kontrakter. På tinget blev der også forelæst købs- og bytte-, overdragelses-, delings- og lejekontrakter etc., som kunne indføres i tingbogen eller udstedes som et tingsvidne. Her udøvede tingretten altså en notarfunktion: "*Tho wyd[er] Tuchnisse d[er] Warheit laten wy upgemetten Vagett und Sandtlude unsseme Impsegell wyth... drucken nedd[er] an spatium dusseß Brewesß*", "til yderligere vidnesbyrd om sandhe-

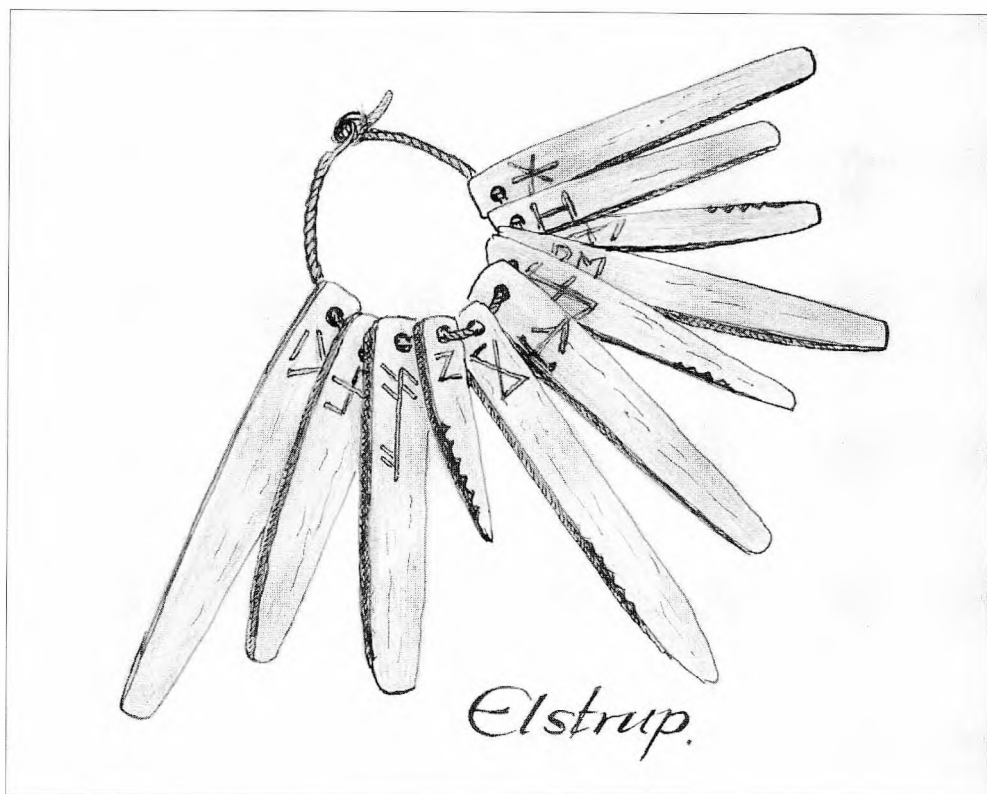
den lader vi ovenmeldte foged og sandemænd trykke vort segl for neden på dette brevs spatium”, hedder det 1543 i Solderup-vedtægten.²² Og i tingbogen for Gram herred blev vedtægten fra Ustrup indført i 1668 med bemærkningen: “*Er for Retten aff læst en schriftlige Grandewiede och Wedtegt*”.²³

I de sydligere amter – grænsen synes at gå tværs gennem Tønder amt – bad man ganske enkelt herredsfogeden om at medunderskrive. Han udstedte så dokumentet. Det var før 1721 hyppigst i Flensborg amt (f.eks. 1696 i Gremmerup, 1702 Harreslev, 1703 Oversø, 1706 Gotruppel, 1706 Ellund, 1706 Bov, 1708 Store Solt, 1709 Vejbæk, 1714 Jaruplund), men der er også eksempler fra andre egne, bl.a. den tidlige vedtægt fra 1571 fra Mildsted (Husum amt), Humtrupps fra 1624 og Ubjergs fra 1715 (begge Tønder amt).²⁴ “Som bevis har vi bekræftet dette med vore navnes underskrift, og også bedt vor nuværende herredsfoged, den kongelige kommissær og husfoged Hinrich Lüders om at medunderskrive samme”, hedder det 1706 i Bov.²⁵ Inddragelsen af herredsfogeden skulle først og fremmest garantere den retslige sikkerhed. I Bov underskrev herredsfogeden “til vitterlighed” og satte sit segl under vedtægten. Den frivillige jurisdiktion hørte til hans officielle opgaver, og derfor faldt også udfærdigelse af dokumenter under hans ansvarsområde.²⁶ Den retslige sikring af et vilkårsbrev kunne

så yderligere understreges ved, at herredsfogeden fik selskab af herredstingets sandemænd og “rekensmanden” (den lokale skatteansvarlige) som medunderskrivere, hvad der f.eks. var tilfældet i 1701 i Jerrishøj og 1714 i Jaruplund. I Flensborg amt blev de fleste vedtægter indført i kontraktprotokoller som privatretslige overenskomster, og i Sønder Gos herred i Husum amt blev vedtægterne allerede fra 1625 registreret i kontrakt- og obligationsprotokollen.²⁷

Bøder og deres inddrivelse

Økonomiske og sociale problemer gjorde det nødvendigt at oprette en vedtægt; og de indebar altid et kompromis, som ikke alle var villige til at acceptere. Det var reglen, at det kom til overtrædelser, og derfor blev der i vedtægterne fastsat bøder for disse. De kunne enten betales i øl eller i penge.²⁸ Deres størrelse bestemtes af overtrædelsens betydning for landsbyfælleskabet. Hvis de ikke betaltes frivilligt, blev der gennemgående foretaget udpantning, og netop dette førte til strid, når udpantede personer betvivlede retmæssigheden og gik til retten.²⁹ Det forekom, at den fuldstændig frakendte landsbyen retten til at udpante overtræderen, særlig da når vedkommende ikke selv havde godkendt den aktuelle vedtægt ved sin underskrift. For ganske vist fandt man i vedtægterne normalt en passus om, at den gjaldt “for os, vore arvinger og vore efterkom-

Såkaldte "talliepinde" (tællepinde) fra landsbyen Elstrup på Als. I hver af de 18 pinde, som svarede til landsbyens 18 gårde og var forsynet med gårdenes bomærker, førte oldermanden regnskab med bøder. Ved hver overtrædelse af landsbyens vedtægt blev der skåret et hak i pindene, der altså fungerede som en slags bødeprotokol. Sønderborg Museum.

mere"; men det drejede sig alligevel netop om en overenskomst, som gjaldt for dem, som indgik den eller som frivilligt underkastede sig den.³⁰ Om en vedtægt var gældende for arvingerne eller køberne af en gård blev derfor væsentligst afgjort af, om de accepterede den frivilligt eller om

fællesskabet kunne udøve et tilstrækkeligt socialt tryk på dem. Her fremtræder da de grænser, som måtte følge med en vedtægt, der var oprettet inden for rammerne af den frivillige jurisdiktion: Landsbyfællesskabet måtte kun alt for ofte se sig nødsaget til at indklage reglernes over-

holdelse for retten, og det kunne let forekomme, at de ikke fik held dermed, f.eks. hvis den sagsøgte kunne dokumentere, at enkelte artikler ikke svarede til Jyske Lov eller øvrighedens forordninger.

Det var højst upraktisk for opretholdelsen af orden i landsbyen, hvis man for hver lille overtrædelse måtte gribe til en regulær retssag, og kong Christian III sikrede da også i Koldingrecessen, at landsbyerne havde ret til at oprette vider og vedtægter og til at udpante, hvis der indtraf overtrædelser af dem.³¹ Denne lov blev også anvendt i hertugdømmet Slesvig. Således fik landsbyerne Gåskær og Todsøl medhold ved Slogs herredsting i 1654, skønt Hans Mortensen var blevet "pantet og slået på sin ager", med en henvisning til netop "*Christiani III Recessen artic. 46*".³²

I tilfælde af, at den skyldige nægtede at lade sig udpante, sikrede fælleskabet sig hjælp fra øvrigheden ved at give denne en del af bøden, og dermed vaktes naturligvis øvrighedens finansielle interesse i vedtægternes overholdelse. Øvrigheden blev altså ud fra landsbyens behov trukket ind som garant for fælleskabets orden. Allerede 1543 forlød det i Solderup: "Den som ikke holder efterskrevne artikler og vilkår, han skal give sit herskab 18 skilling og indbyggerne 1 tønde øl".³³ Og i 1706 finder man i Bøvs vedtægt en sætning, der understreger, at den, der "i mindste måde"

handler mod vedtægten, skal bøde 2 rigsdaler til øvrigheden, som straks skal have en melding herom, ud over hvad han ellers er skyldig at bøde efter vedtægten.³⁴

Herredsfogedens underskrift, som oprindeligt voksede ud af den frivillige jurisdiktion og blot skulle sikre overenskomsten, fik da under disse omstændigheder en yderligere dimension. Da der endnu ikke eksisterede nogen deling mellem udøvende og dømmende magt inden for den frivillige jurisdiktion, var herredsfogeden ikke blot herredstingets leder og kunne sammen med retsskriveren foretage notatforretninger og bevidne indgåede aftaler. Han var også kongelig embedsmand, der repræsenterede politimyndigheden på laveste niveau, og skulle som sådan føre love og forordninger igennem og udøve rettens domme. Set fra landsbyen personificerede han altså den nærmeste øvrighedsinstans, nemlig herredets. Herredsfogeden noterede bødekra, oplæste dem en gang om året på tinge, skulle så give dem videre til amts- huset, for at de dømte kunne manes til betaling, og amtmanden en gang om året kunne gennemføre bødernes behandling på tinge. Efter forhandling med amtmanden måtte herredsfogeden så indkræve bødepengene.³⁵

Af herredsfogedens position fulgte, at hans underskrift ikke kun sikrede vedtægternes gyldighed på landsbyniveau; men også i forhold til den højere

myndighedsinstans. I Harreslev underskrev herredsfogeden i 1702 udtrykkelig "cum reservatione de forekommende kongelige interesser".³⁶ Vigtigere end herredsfogedens underskrift var altså i sådanne tilfælde amtmandens bekræftelse, som da også til tider blev ønsket i stedet for herredsfogedens underskrift.³⁷ Således skete det f.eks. i Alslev og Budsholm i 1701, at indbyggerne underskrev sammen med amtmanden, som man "underdanigst" havde ansøgt om afgive sin bekræftelse for at, "fornævnte forskellige punkter for fremtiden ... uigenkaldelig skulle holdes".³⁸ Amtmandens inddragelse havde sin gode grund i, at hans og herredsfogedens opgaver ikke altid var klart afgrænsede. F.eks. var det ved en række overenskomster, som vedrørte landsherrens interesser, foreskrevet, at amtmandens bekræftelse skulle indhentes, således ved salg af fæstegods.³⁹ Idet man bad amtmanden om at konfirmere vedtægterne, indrømmede man denne høje øvrighed en interesse i vedtægterne. Det kunne også være gavnligt i betragtning af, at amtmanden var den overordnede politimyndighed og altså havde myndighed over herredsfogeden. Da amtmanden var den egentlige ansvarlige for bødernes inddrivelse, var hans godkendelse af vedtægterne nødvendig, hvis man ville undgå komplikationer ved straffens eksekution. Faktisk finder man også i amtsregnskaberne talrige indførsler af bøder for overtrædelse af landsbyvedtægter.⁴⁰

Forordningen af 1721

Mange af landsbyens konflikter udsprang af, at dens vedtægt ikke stemte overens med Jyske Lov eller landsherrelige forordninger. Den 28. oktober 1721 udgik der derfor en kongelig resolution, efter at man havde erfaret "at der hidindtil blandt hertugdømmernes indbyggere på grund af kvæghold og andre naboretslige forhold oftere havde været mange stridigheder, tvist og slagsmål". Det blev her bestemt, at "Kongelig Majestæt havde fundet for godt, at der i alle amter i hertugdømmerne Slesvig og Holsten, undtagen hvad angår i marsken og i herskabet Pinneberg..... skulle gøres en skriftlig vedtægt om kvæghold og andre landsbyanliggender, og at samme skulle konfirmeres af den stedlige amtmand, hvis den ikke stred imod de kongelige forordninger".⁴¹ Gennem denne forordning fik vedtægterne på den ene side officielt anerkendelse som ønskeligt middel til at undgå stridigheder i landsbyerne, på den anden side blev de betinget af landsherrens kontrol. Det blev nu pligt, at amtmanden skulle bekræfte dem, og det lå fast, at de kun var gyldige, hvis de var i overensstemmelse med de landsherrelige forordninger.

Ved oprettelsen af vedtægten for Nyhus, Kruså og Klues i 1754 konstaterede herredsfoged M. Lüders således uoverensstemmelser og strøg bl.a. en passage,⁴² og senere blev vedtægterne kun konfirmeret af amtmand C. D. v. Holstein, for så vidt de deri indeholdte

punkter var godkendt af samtlige interessenter.⁴³ Øvrighedens indgreb kunne imidlertid også bevæge sig ud over mindre korrekturet af denne art, som jo egentlig var i landsbyens interesse, da de kunne forhindre fremtidige stridigheder og processer. Godkendelsen af vedtægterne for Gollendorf på Femern i 1758 blev eksempelvis ganske nægtet, fordi “denne vedtægt strider tydelig imod lovene i Lovbogen om reb og mål og er til ulempe for andre private, som besidder udskilte agre med ejendomsret”. Konflikten over denne vedtægts godkendelse måtte da først gå til overretten i Gottorp og siden til Tyske Kancelli i København.⁴⁴ I Tønder amt ser man, at de stedlige myndigheder af amtmanden ved oprettelsen af vilkårene for Agtrup (1758) og for Wriksum på Før (1758) fik ordre til at undersøge, om hele landsbyen eller i det mindste to tredjedele af den var tilfreds med vedtægterne.⁴⁵

Allerede Georg Hanssen, der som den første beskæftigede sig videnskabeligt med de slesvigske landsbyvedtægter, kunne følgelig fastslå, at der i 1721 ikke blev grebet ind i “landsbyernes berettigede selvstyre”; men at øvrigheden samlede sine bestræbelser om at udskille beslutninger, som stred direkte mod landets love.⁴⁶

Øvrigheden griber ind

Med amtmandens konfirmation af vedtægterne og hans garanti for, at de-

res straffeforanstaltninger blev gennemført, ændrede vedtægterne karakter. I stedet for at være rent privatretslige overenskomster, blev de integrerede i retssystemet og den lokale strafferet. Øvrigheden garanterede på den ene side den ordening, som man var blevet enig om, og gennemførte de fastsatte straffe. På den anden side gav godkendelsesretten også øvrigheden mulighed for at gribe ind i vedtægterne og hermed landsbyens interne forhold.

Indgreb af denne art kunne ske ud fra forskellige intentioner: 1) for at undgå de forudsigelige stridigheder i landsbyen, 2) for at varetage landsherrens eller den enkelte embedsmands finansielle interesser, 3) for at gennemføre øvrighedens forordninger – dvs., at øvrigheden greb ind for at ensrette retsforholdene i landet, for at udvide den landsherrelige autoritet i landsbyerne og for at indskrænke landsbyfællesskabernes beføjelser.

Indtil nu har vi set på tilfælde, hvor initiativet til øvrighedens konfirmation af en vedtægt udgik fra landsbyen selv eller skete som følge af den kongelige resolution af 1721. I visse tilfælde kom initiativet imidlertid allerede før 1721 fra amtmanden selv, f.eks. i Branderup i 1631, Folsted 1696, Munkebøl 1717.⁴⁷ I landskabet Bredsted var det reglen, at vedtægterne blev bekræftet af hver ny landfoged.⁴⁸ Vedtægten fra Vollerup fra 1716 er herredsfogedens “*Decisum*”, en retslig dom, som skulle ende mange

Vedtægt for landsbyerne Adsbøl, Ellegård, Skovby, Moosgård og Grønholt i Angel (Flensborg amt),
 15. august 1678. Udformet i landsbyen med underskrifter og gårdens tegn. Vedtægten er ikke be-
 kræftet af øvrigheden; senere tilføjelser og ændringer er foretaget. LAS Abt. 167.1, nr. 357.

"pro et contra disputationes", som var
 blevet ført i eller uden for retten.⁴⁹
 Øvrighedens indgreb kunne ske, når
 stadige stridigheder inden for lands-
 byfællesskabet ikke førte frem til en
 ordening; men også fordi øvrigheden
 fulgte egne interesser. Dette bliver
 særlig tydeligt i Stapelholm og på Als.
 I 1621 udstedte Bergenhusen, Wohlde

og Bergen deres delvist ordret ensly-
 dende vedtægter.⁵⁰ I indledningerne
 henvises der, som det var almindeligt,
 til de herskende stridigheder. Overens-
 stemmelser i den efterfølgende tekst
 kan skyldes, at landsbyerne lå tæt på
 hinanden; men det kan også have sin
 årsag i, at amtmanden Gosche Wensin
 personligt var tilstede og selv udfærdi-

gede vedtægterne. 1634 kom der så en vedtægt for Bergenhusen, og i dette tilfælde kan skabelsen følges nærmere. Efter at der igen var opstået stridigheder, indfandt junker Friedrich von Beverfort fra Gottorp amt sig. Han undersøgte sagen og formulerede klagepunkterne, som landsbylavet herefter samledes for at tage stilling til. Endelig dukkede amtmanden i egen person op og fastlagde en vedtægt i den endelige form. Denne slutversion afveg på væsentlige punkter fra landsbyfælleskabets forslag, bl.a. ændrede amtmanden bødernes vej: de gik ikke mere til fællesskabet, men til hertugen, og bøder i øl blev derfor konverteret til penge.⁵¹ Tre år senere lod samme amtmand udstede en vedtægt for Store Dannevirke, og her finder man da ordrette overensstemmelser med vedtægten fra Bergenhusen.⁵² I dette tilfælde er der så langt mellem landsbyerne, at der ikke kan herske tvivl om, at det er amtmandens indflydelse, der gør sig gældende, og disse vedtægter bliver da også udstedt i amtmandens navn, ikke som normalt i landsbyens.

På Als udstedtes i flere omgange adskillige omtrent ordret enslydende vedtægter. Fra Sønderborg amt kender man fra den 15. juni 1638 ikke mindre end syv vedtægter, hvorom dette gælder, nemlig fra landsbyerne Hørup, Lebøl, Mintebjerg, Sarup, Skovby, Tandstet og Vibøge, og tre er dateret 15. maj 1661 – fra Ertebjerg, Mommark og Svelstrupskov. Fra Nordborg amt eksisterer der hele 15 vedtægter, dateret

27. februar 1686 – fra Brandsbøl, Broballe, Dyndved med Stolbro, Egen, Elstrup, Havnbjerg, Helleved, Himmærk, Holm, Lavnsby, Lunden, Mjels, Pøl, Stevning og Torup.⁵³ Alene denne opførelse viser, at der må have været tendenser mod ensretning, og dette kan et nærmere studium bekræfte. Alle disse vedtægter udgik i de sønderborgske henholdsvis augustenburgske hertugers navn, de såkaldte “afdelte herrer”, der tilhørte kongehusets side-linje og besad store godser på Als. Deres mål var det, som fremgik af indledningerne i 1638, “*at enhver bye saa vidt sig voris gebede forstrecker deres vilkaarsbreff med klar och fundirte puncter schulle haffve*”. I Nordborg amt skulle de tilsvarende tjene til “*bedre disciplin og skick udi by og marck*”, og hertugen befalede sine embedsmænd og landsbyens oldermænd at overvåge deres overholdelse. Herved kom vedtægterne helt eksplicit til at fremme gennemførelsen af hertugelige bestemmelser. Mens Nordborgvedtægterne er ens ord for ord, udviser Sønderborgs amts visse lokale forskelle; men øvrighedens ensrettende hånd skinner klart igennem.⁵⁴ Også her gjaldt det i sidste ende ikke mindst om at sikre finansielle interesser: overalt deltes bødepengene med samme parter til herskab og fællesskab. Men naturligvis spillede det også ind, at gods- og amtsforvaltningen blev lettere med et ensartet lovgrundlag på landsbyplan.

Den kongelige forordning af 1721 bevirkede, at der også i andre amter

skete en standardisering af vedtægterne. I Flensborg amt kom der således i årene herefter nærmest en strøm af nye og reviderede vedtægter, som udtrykkelig refererede til forordning af 1721.⁵⁵ De indeholder enkelte ordret enslydende artikler, der klart afslører øvrighedens indflydelse. I almindelighed begyndte den landsherrelige forvaltning i disse år i stigende grad at benytte vedtægterne til at gennemføre de kongelige forordninger. Hvad der ikke tidligere havde været muligt, nemlig at gennemføre forordninger mod tiggeri i landsbyerne, det kunne lade sig gøre ved hjælp af vedtægterne, og man finder nu specificerede paragraffer mod tiggeriet i dem. I Niebøl sogn blev der i 1709 oprettet en vedtægt til "afskaffelse af betleri og til de fattiges forplejning", som så efter øvrighedens befaling også udvidedes til de omkringliggende sogne.⁵⁶ Overalt demonstrerer indledningerne øvrighedens initiativ, f.eks. i Klangsbøl, hvor det lyder: "Eftersom det er kendt, at der ved de omløbende betlere drives meget liderligt, gudløst væsen, æderi og druk, hor og tyveri og andre store synder og skader og eftersom underholdet af sognenes egne fattige forhindres særdeles af samme, så er den høje landsøvrighed blevet bevæget til, ud fra landsherrelig forsorg, at udstede en befaling for at sådan gudløshed kan hindres, de fremmede betlere afskaffes og hvert sogn sørge for sine egne fattige".⁵⁷ Også i Flensborg amt gjorde amtsfor-

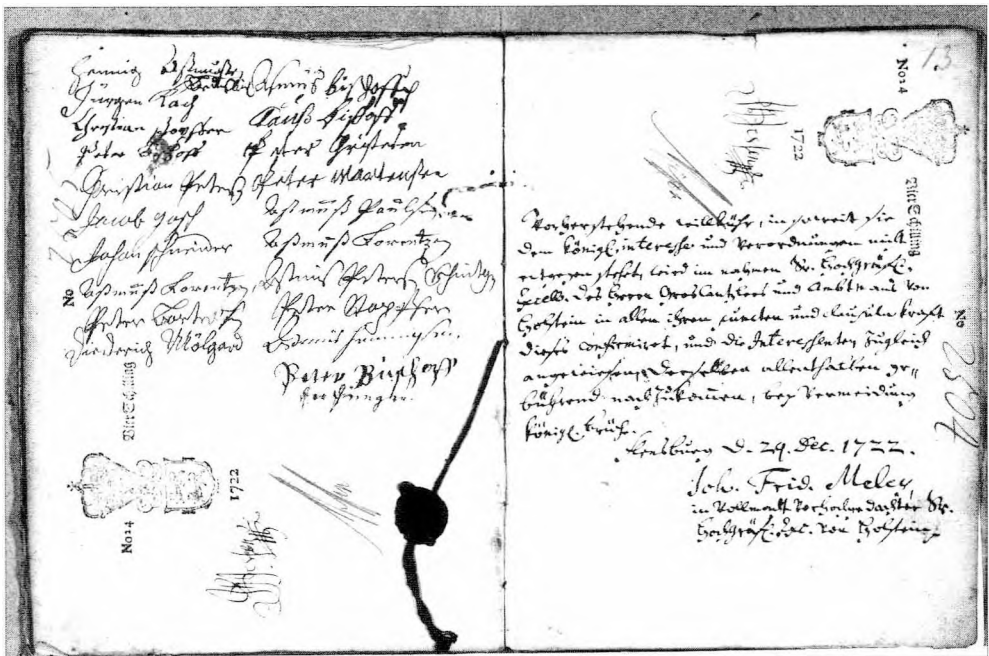
valter J. Thomsen i 1725 et tilsvarende forsøg på ved hjælp af vedtægter at afskaffe tiggeriet og regulere fattigtorsorgen.⁵⁸

Og husmandsbebyggelserne uden for Flensborg fik i 1729 og 1734 nærmest enslydende vedtægter, som skulle opretholde den offentlige orden; de indeholdt bestemmelser om pligt til at følge de døde til graven, forholdsregler mod brand, brøndenes renholdelse, orden ved forsamlinger og fester. Først og fremmest blev det imidlertid forbudt at huse fremmede og sikret, at de pligtige "forbedelspenge" betaltes. Også her stod øvrighedens interesser med hensyn til indtægter og offentlig orden altså i første række. I 1729 hedder det, at ejendomsbesiddere og logerende i Sønderhulvej forpligter sig til ikke at indtage fremmede i deres huse. Fremover skal de fremmede, som ønsker at flytte ind, indhente skriftlig tilladelse fra herredsfogeden, lade sig indskrive til betaling af den særlige husmandsafgift "forbedelspenge" på amtsstuen og have et bevis herfra. Hvis nogen af de fastboende handlede herimod "det være sig blot for en nat", og blev pågrebet heri, "hvad oldermændene skal have flittigt opsyn med", så skulle pågældende give fire rigsdaler i bøde til herredsfogeden samt hæfte for eventuelle ulovligheder, som den illegale beboer måtte have begået.⁵⁹

Skønt øvrighedens indgreb i og kontrol med vedtægterne altså tog til,

levede den gamle fremgangsmåde ved oprettelse af vedtægter videre i visse tilfælde. Ganske vist stod det at læse i den kongelige forordning af 1721, at amtmandens bekræftelse af vedtægterne var påkrævet; men dette blev ikke altid overholdt. Der skabtes stadig ikke-bekræftede vedtægter, der fik lige så god gyldighed som de bekræftede (Vedding 1726, Valsbøl 1734, Strukum 1738, Sønder Haksted 1745, Øster Lohede 1750, Kløjing 1753, Vester Lohede og Østerlangenhorn 1758, Borgsum og Vitsum 1772,

Skardebøl 1784).⁶⁰ Landsbyfælleskabet i Store Solt kom i 1762 med en begrundelse for, at deres 20 år gamle vedtægt aldrig var blevet bekræftet, nemlig, at man da, som årene gik og omstændighederne ændrede sig, kunne forbedre og supplere vedtægten.⁶¹ Desuden fandtes der også efter 1721 vedtægter, der ikke, som det ellers var pligtigt, blev godkendt af amtmanden; men på gammel vis nøjedes med herredsfogedens bekræftelse, f.eks. Sønder Haksteds fra 1747.⁶² Her opretholdt man landsbyens gamle

Vedtægt for Grønholt og Brunsbøl i Flensborg amt, 4. december 1722. På stempelpapir fra året 1722, underskrevet af indbyggerne og beseglet af amtet. Bekræftet af amtsforvalteren i den flensborgske amtmands navn. LAS Abt. 167.1, nr 357.

selvstyre og vedtægterne som frivillig jurisdiktion. Det vigtigste var fortsat ordenens opretholdelse, og bekræftelsen af vedtægterne blev kun indhentet, hvis det var nødvendigt for at gennemføre dette, eller hvis amtmanden insisterede på at sætte sine rettigheder igennem.

Konklusion

Hvis vi igen vender os til udgangspunktet og den herskende mening om, at vedtægterne er udtryk for landsbyernes selvstyre, som så langsomt trængtes tilbage i takt med dannelsen af den tidlige moderne stat, så kan denne tese siges at være bekræftet ved undersøgelsen af den retshistoriske udvikling. Før 1721 betonedes landsbyslavene til stadighed det frivillige i deres foretagende, således oprettede Behrendorf sine vedtægter i 1676 med "utvungen vilje", ligesom de i Bov i 1706 blev til "enig, frivillig og utvungen".⁶³ Formuleringer af den slags finder man ikke senere. For mens retten i sin funktion som notar ikke fulgte egne interesser, så gjorde øvrigheden i stigende grad vedtægterne til et middel for egne interesser. På den ene side accepterede den vedtægterne som et instrument for landsbyens selvforvaltning, på den anden side udnyttede den vedtægterne finansielt (bøderne) og til at gennemføre statslige forordninger. Således

blev det, som oprindeligt var et udtryk for landsbyens frihed, udnyttet af landsherrerne til at gennemføre deres absolutistiske magtkrav helt ude i landbebyggelserne. Processen blev da på den ene side drevet frem af en øget skriftlig retsliggørelse, nødvendiggjort af landsbyens behov, på den anden side af landsherrens bevidste disciplinering og indskrænkning af det lokale selvstyre. Dette skal dog på ingen måde ses som en udvikling, der gik imod landsbyfællesskabernes ønsker. I den tid, hvor initiativet i stigende grad gled over til øvrigheden, ændrede vilkårene i landsbyerne sig grundlæggende gennem befolkningsvækst, social differentiering og økonomiske ændringer. Laget af gårdmænd, som i almindelighed stod for oprettelsen af vedtægter⁶⁴, blev i stadig stærkere grad henvist til at sikre sig over for det voksende antal småbesiddere og besiddelsesløse. Der opstod altså sammenfaldende interesser hos øvrigheden og landsbyens øvre lag i at skabe og opretholde en stabil orden.⁶⁵ En undersøgelse af, hvordan vedtægterne konkret formedes efter de enkelte gruppers interesser i landsbyen, vil imidlertid sprænge rammerne for denne undersøgelse, der har begrænset sig til de retslige aspekter.

Oversættelse: Bjørn Poulsen

NOTER:

1. En udgivelse er under forberedelse. Eugen Wohlhaupter: "Die Bauernbeliebungen Schleswig-Holsteins", *Kieler Blätter* 1938, s. 163-185, fortegner ca. 130 vedtægter i Slesvig. – Arkivforkortelser i det flg.: LAA = Landsarkivet for Sønderjylland, Aabenraa. LAS = Landesarchiv Schleswig-Holstein, Schleswig. RAK = Rigsarkivet, Kbh.
2. Jfr. udkast til en vedtægtsbekræftelse fra 1611, LAS Abt. 7, nr. 5392.
3. *De Hansborgske Domme 1545 - 1578* Bd. 1, Kbh. 1994, s. 208 - 210. LAA Solvig godsarkiv 1.
4. Jfr. Poul Meyer: *Danske Bylag. En fremsstilling af det danske landsbystyre paa baggrund af retshistoriske studier over jordfællesskabets hovedproblemer*, Kbh. 1949, s. 47 - 48. Her fremsættes der formodninger om ældre vedtægter.
5. Henning Mathiesen: *Hertugens folk. Landbrugerne under Rønhave og Sønderborg Ladegård i tiden inden udskiftningen*, Aabenraa 1992, s. 52.
6. Jfr. *Danske Vider og Vedtægter eller gamle Landsbylove og Byskræer* bd. 5, udg. af Poul Bjerger, Thyge J. Söegaard, August F. Schmidt, Kbh. 1904-38. Til dansk forsknings nuværende stade se Helle Schummel: "Landsbyfællesskabet – Hvem har skrevet hvad og hvad ved vi?", *Bol og By* 1990: 2, s. 50-91. – Ostfriesische Bauerrechte, udg. Wilhelm Ebel, Aurich 1964. Ekkerhard Seeber: *Die Oldenburger Bauerbriefe. Untersuchungen zur bäuerlichen Selbstverwaltung in der Grafschaft Oldenburg von 1580 bis 1810*, Oldenburg 1975. Peter Letkemann: "Willküren der Dörfer in der Kulmer Stadtniederung", *Beiträge zur Geschichte Westpreußens* 8, 1983, s. 41-68.
7. *Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden* Bd. 10, *Kloster Ahrensböök 1328-1565*, bearb. v. Wolfgang Prange, Neumünster 1989, s. 235-6. Til holstenske forhold i øvrigt Ingeborg Ast-Reimers: *Landgemeinde und Territorialstaat. Der Wandel der Sozialstruktur im 18. Jahrhundert dargestellt an der Verkopplung in den königlichen Ämtern Holsteins*, Neumünster 1965, s. 64-98.
8. Jfr. *Hohenlohische Dorfordnungen*, bearb. von Karl und Marianne Schumm, Stuttgart 1985. Bernd Schildt: "Buße, Strafe und Schadenersatz in Nordthüringischen Dorfordnungen des 16. Jahrhunderts", *Wiss. Zeitschrift Univ. Halle* 36, 1987 G, 4, s. 61-72. Samme: "Der Friedensgedanke im Dorfrecht: Das Beispiel Thüringen", *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung* 120, 1990, s. 188-235. Samme: "Rechtliche Aspekte bäuerlicher Wirtschaftsführung im 15. und 16. Jahrhundert nach thüringischen Dorfordnungen", *Zeitschrift des Vereins für Thüringische Geschichte* 47, 1993, s. 43-47.
9. Jfr. Seeber (se note 6), s. 25-29. Til den nyere forskning se også: *Deutsche ländliche Rechtsquellen. Probleme und Wege der Weistumsforschung*, hrsg. v. Peter Blickle, Stuttgart 1977.
10. Hans Fehr: "Über Weistumsforschung", *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 13, 1916, s. 556.

11. Wohlhaupter (se note 1), s. 163.
Dieter Werkmüller: *Über Aufkommen und Verbreitung der Weistürmer. Nach der Sammlung von Jacob Grimm*, Berlin 1972, s. 103-4.
12. Eugen Wohlhaupter: *Rechtsquellen Schleswig-Holsteins*, Kiel 1938, s. 39.
Jürgen Falkenhagen: *Absolutes Staatswesen und Autonomie der Territorialverbände und Genossenschaften. Eine Studie zur Entwicklung des modernen Staates in Schleswig-Holstein an Hand der landherrlichen Gesetzgebung des 17. und 18. Jahrhunderts*, Diss. Kiel 1967, s. 167-171.
Frauke Hildebrandt: *Die Nachbarschaften in Angeln vom 17. bis 19. Jahrhundert*, Neumünster 1985, s. 22, 62-65.
13. LAS Abt. 167. 1, nr. 357. – Tyske citater er i det følgende oversat med normal skrift, mens danske citater gengives i originalform og med kursiv.
14. LAS Abt. 167. 1, nr. 357.
15. Privateje.
16. LAS Abt. 167. 4, nr. 46 og Abt. 400.5, nr. 544.
17. LAS Abt. 400.5, nr. 544, s. 333-360
18. LAS Abt. 400.5, nr. 544, s. 333-360
19. LAA Topografica 623.
20. LAA Lindeved gods 1; LAA Præstearkiver 57 H 4; LAA Topografica 171/172, 474 og 623; LAS Abt 167. 1 nr. 357.
21. LAA Solvig godsarkiv 1; LAA Præstearkiver 41 H 5; LAA Retsbetjentarkiver 2179; LAA Topografica 70 og 307. Jfr. Hans Peter Carstensen: "Die Dorf- und Flurverfassung im Amte Tondern im 17. und 18. Jahrhundert", *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 54, 1924, s. 155-56.
22. LAA Solvig godsarkiv 1.
23. LAA Retsbetjentarkiver 376, f. 53v - 54v.
24. LAS Urk. Abt. C.nr. 112; privateje; LAA Præstearkiver 41 H 5.
25. LAS Abt. 167.6, nr. 14, f. 219r-221r.
26. Ang. herredsfogedens opgaver se Ernst Joachim Fürsen: *Der Hargesvogt im Herzogtum Schleswig unter besonderer Berücksichtigung des Zeitraumes von 1721-1867*, Diss. Kiel 1973, s. 91-129.
27. Immensted 1625 og Ostenfeld 1625 i LAS Abt 163, nr. 2; Ipernsted 1668 i LAS Abt. 163, nr. 5.
28. Det fælles øllag tjente funktionelt til at genetablere det fælleskab, som havde lidt skade ved overtrædelsen.
29. Processer mod udpantning finder man atter og atter i tingbøgerne. Jfr. C.L.E. v. Stemann: *Schleswigs Recht und Gerichtsverfassung*, Schlesvig 1855, s. 112, 114, 195, 258. Meyer (se note 4), s. 351, anser i praksis herredstinget som anden instans i forhold til bystævnet.
30. Det forekom, at man nægtede at underskrive – LAS Abt 167.1, nr. 357. Der er også et tilfælde i Nørre Haksted 1733. Jfr. LAS 167 AR Flensburg 1725.
31. c 46: *Hvad Vide, som Almuen legger paa nogen By eller Torp om Heigned og Gjerd, seer Hiord og anden Byens Nytte og Tarff, det maa ey en Grande eller to kuld-kaste, meden skulle alle holde Vide og Vedtegt. Hvo som siden bryder og ey vil holde som andre Grande vedtager, da muede hannem pante for hans Uliudelse og ey bryde forthi enthen Waald, Herrewerk eller andet.* Her gengivet Stemann (se note 29), s. 112, note 104.
32. Retten anfører, at det *der beyden Dörper Willkühr gewesen, dat allwor einer de Willkör gebraken, se ehme panten mögen, ock vermöge Christiani III. Recessen artic. 46 klerlich tho ersehen, dat wan*

- einer de Willkühr nicht helt und se ehme deswegen panden, keine Herwerck noch Gewalt daran verövet wert*, Stemann (se note 29), s. 195.
33. LAA Solvig godsarkiv 1.
  34. LAS Abt 167.6, nr. 14, f. 219r-221r.
  35. Fürsen, (se note 26), s. 117.
  36. Gemeindearchiv Harrislee.
  37. I ganske enkelte tilfælde bad man om selve hertugens konfirmation, således i Løgum, Humtrup og Braderup 1520 og 1611. LAS Abt 7, nr. 5392.
  38. LAA Løgumkloster amt CV.1, nr. 64 (Afløseringen fra Kiel). Jfr. også Store Vi 1623, LAS Abt. 167.1, nr. 357.
  39. Fürsen (se note 26), s. 102.
  40. F. eks. LAS Abt. 168 AR Gottorf 1597, 1599, 1623; Abt. 163 AR Husum 1614, 1631; Abt. 161 AR Tondern/Geestharden 1611, 1615, 1643.
  41. *Corpus Constitutionum Regio-Holsaticarum* 1, Altona 1749, s. 625-26. I litteraturen refereres der af og til en yderligere forordning fra 1736 (f. eks. hos Hildebrandt (se note 12), s. 64), som indskrænkede vedtægternes gyldighed yderligere. Den gjaldt imidlertid ikke for vedtægter, men for gilderne; jfr. *Corpus Constitutionum* 1, s. 1104-1106.
  42. LAS Abt. 167.6, nr. 26, s. 324-328.
  43. LAA Topografica 325.
  44. LAS Abt 65.2, nr. 2988.
  45. Häberlinmuseum Wyk på Før, jfr. for Agtrup LAS Abt. 65.2, nr. 1770.
  46. Georg Hanssen: "Die Dorfwilküren oder Nachbarbeliebungen in norddeutschen Gegenden" i samme: *Agrarhistorische Abhandlungen* bd. 2, Leipzig 1884, s. 103-4.
  47. Stemann (se note 29), s. 138-140. LAS Abt 400.5, nr. 544, s. 161-166, 375-390.
  48. Vedtægterne for Løvensted blev eksempelvis konfirmeret i 1675, 1676, 1690, 1695, 1713, 1732, og 1749; mens Ebøls og Uphusums konfirmeredes 1758, 1763 og 1769 og Joldelunds i 1732 og 1749. LAS Abt. 400.5, nr. 544.
  49. LAS Abt 161 nr. 161 (tidl. 210) og LAA Søgård og Årtoft godser 45.
  50. LAS Abt 7, nr. 4619.
  51. Willers Jessen: *Chronik der Landschaft Stapelholm, Rendsburg* 1950, s. 431-439. Sagen befinder sig LAS Abt. 7, nr. 4619.
  52. LAS Urk.-Abt. c, nr. 246a.
  53. LAA Sønderborg amt, forskellige landvæsenssager 1634-1818; LAA Nordborg amt, landvæsenssager 1 (1639)-1777; LAA Augustenborgske og Gråstenske godser 32; RAK Rtk., 1. slesv. kontor C 101 a.
  54. Jfr. sammenligningen mellem nogle af vedtægterne hos Mathiesen (se note 5), s. 154-156.
  55. Wohlhaupter (se note 1), s. 175-76.
  56. Heinz Sandelmann: *Das Kirchen-, Armen- und Schulwesen in Niebüll-Deezbüll. Vom 16. bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts*, Bredstedt 1989, s. 237-241.
  57. LAS Abt 161, nr. 505.
  58. Martin Rheinheimer: "Armut in Großolt (Angeln) 1700-1900", *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 118, 1993, s. 57-60, 110-111.
  59. LAS Abt. 167.6, nr. 18, s. 485. Jfr. vedtægterne fra Nørrehulvej 1734, Tvedskov (Twedterholz) 1734 såvel som Kavslund, Vandløse (Wasserlos), Windloch og Englsby 1734 – LAS Abt 167.6, nr. 20, s. 107-110, 160-163.
  60. LAS Abt. 400.5, nr. 544; LAS Abt 167.1, nr. 357; LAA Løgumkloster amt CV.1, nr. 64 (Afl. fra Kiel); LAS Abt. 66, nr. 573. Også i grevskabet Oldenburg eksisterede

der indtil 1700-tallets midte ukonfirmerede vedtægter, jfr. Seeber (se note 6), s. 38-49.

61. LAS Abt 167.1, nr. 357.
62. LAS Abt 167.1, nr. 357.
63. LAS Abt. 400.5, nr. 544, s. 479 ff.; LAS Abt. 167.6, nr. 14, f. 219r-221r.
64. Hanssen (se note 46), s. 85. Falkenhagen (se note 12), s. 166. Hildebrandt (se note 12), s. 57-59.
65. Jfr. Konrad Köstlin: "Die Verrechtlichung der Volkskultur", *Das Recht der kleinen Leute*, Berlin 1976, s. 109-124. Rheinheimer (se note 58), s. 47-56.